

VILNIAUS UNIVERSITETAS IR LIETUVIŠKASIS

XIX AMŽIAUS PRADŽIOS SĄJŪDIS

Tautinei sąmonei bundant

XIX amžiaus pradžioje iškilęs lietuviškasis sąjūdis yra kažkas naujo mūsų kultūros ir literatūros istorijoje. Tai ypač ryšku, lyginant su XVIII amžium. Kai Mažojoje Lietuvoje savo nuostabius hegzametrus rašė Donelaitis, Didžiosios Lietuvos raštijoje dominavo *Broma atverta ing viečnastį*, parašyta tokia prišiukšlinta kalba, kad dabar būtų sunkiai suprantama tiems, kurie nemoka lenkiškai.

Nauji vėjai papūtė XIX amžiaus pradžioje. Atsirado nemaža literatū (ypač Žemaičiuose), kurie panoro įrodyti, kad, anot Vilniaus studento Simano Stanevičiaus, „taip gražiai ir dailiai gali žemaitiškoj kalboj ką nors rašyti ir aukštas giesmes ir dainas dainuoti, kaip ir kitose jau išdailintose kalbose“.¹ Dionizas Poška, Antanas Klementas, pats Žemaičių vyskupas kunigaikštis Juozas Arnulfas Giedraitis, Silvestras Valiūnas, kun. Antanas Savickis, kažkoks mums šiaip jau nežinomas Šimkevičius ir dar nemaža kitų siuntinėjo vieni kitiems eiliuotus lietuviškus laiškus, reiškė sąmojų lietuviškomis epigramomis, baksnojo visuomenę satyromis, moralizavo pasakėčiomis, rašė iškilmingas odes ar saldutes idiles, minėjo garsią praeitį istorinėmis dainomis. Buvo verčiami svetimi poetai, nevengta ir klasikinių autorių. Nesiribojant eilėraščiais, imtasi ir mokslo. Studentas Simanas Daukantas parašė stambų istorijos veikalą (savo pirmąjį) *Darbus senųjų lietuvių ir žemaičių*, o aistringasis gamtininkas kun. Jurgis Ambraziejus Pabrėža atsidėjo ypač botanikai (tik dalis jo didžiulio rankraščio buvo išspausdinta 1900 m.), tapdamas pirmuoju mūsų botanikos terminijos kūrėju.² Aišku, nebuvo tai lengva, ir jis nusiskundė: „Bet oi kaip tai vargus daiktas išduoti veikalą tokioje kalboje, kurioje niekas iš žemaičių ligi šiol anei mislyti nepamislijo tame daikte rašyti. Čion išpuola man prisipažinti, jog įkritau [...] į duobę, iš kurios nemieruotai sunku išsiristi.“³ Rūpėjo Pabrėžai ir medicininė lietuvių terminija. Savo 1827 m. rankraštyje *Promyczek, zwiastujący tablicę chorób* (Spindulėlis, skelbiąs ligų lentelę) Pabrėža prie 1685 lotyniškų ir lenkiškų ligų pavadinimų pridėjo (nors ir ne prie visų) lietuviškus, tikėdamasis paskatinsiąs mokytuosius žemaičius turtinti literatūrinių išsireiškimų taip dar stokojančią gimtąją kalbą, o drauge ir stebėdamasis, kad mūsų kraštas, turįs tiek daug moksle patyrusių tautiečių daktarų ir magistrų, neturįs beveik nė vieno savosios kalbos turtintojo, išskyrus vienintelį Pošką, besidarbuojantį prie žodyno.⁴

Betgi tai nėra teisinga. Daug kas tada rūpinosi gimtosios lietuvių kalbos dailinimu, jos žodyno

¹ S. Stanevičius, *Raštai*, Vilnius, 1967, p. 35.

² Nors Pabrėža sakosi rašęs, „kad žemaičių ūkininkai pažintų bent įvairesnes [= ryškesnes] augimes, o dar neabejotinai, ale tikrai! Tuokart galėtų sugadlyviausias [= tinkamiausias] prie kokio vartojimo dėl savęs rinkti ir ant reikalo kavoti [= laikyti, tausoti], o vodijančių [= kenksmingų] sergėtis. Tai ta buvo priežastis, jog pradėjau geisti žemaitiškame liežuvyje parašyti augminyčių“, – betgi, kaip nurodo prof. Jonas Dagys, Pabrėžos „Taislius auguminis“ nėra skirtas platiems visuomenės sluoksniams, o „žemaičių ūkininkai“ ir dabar tos knygos nesuprastų, nekaltant jau apie anų laikų baudžiauninkus. Tai yra specialus, grynai mokslinis, o ne mokslo populiarinimo veikalas; jis galėjo tiktai vadovu aukštajai mokyklai“ (J. Dagys, „J. Pabrėžos gyvenimas ir darbai“, kolektyvinėje knygoje *Jurgis Pabrėža (1771–1849)*, Vilnius, 1972, p. 16). Tą patį galima būtų pasakyti ir apie Daukanto *Darbus senųjų lietuvių ir žemaičių*. Nors autorius ir sakosi: „...aš ne dėl mokytojų vyrų ir galvočių, bet dėl tų motinų rašiau, kurios geba savo vaikams darbus jų bočių prabočių pasakoti, o be raštų daug kartų apsirinka“ (S. Daukantas, *Raštai*, Vilnius, 1976, t. 1, p. 39), – betgi jo veikalas mažamokslei kaimietei motinai aiškiai būtų buvęs per sunkus.

³ [J.] A. Pabrėža, *Botanika, arba Taislius auguminis*, Shenandoah, P., 1900, p. 9–10.

⁴ V. Biržiška, *Lietuvių bibliografija*, Kaunas, d. 4, t. 1, 1935; papildymai, sklt. CCLV.

turtinimu, valymu nuo jos įvairiausių barbarizmų ir apskritai kalbos ugdymu. Suprato Daukantas (ir ne tik jis), kad lietuviai savo kalbą, „idant išplėštų iš nasrų visa ryjančio laiko ir pastatytų šalip kalbų mokyty, turi aną šiandien dailinti“.⁵ Ne tik Poška, bet ir jo draugas Leonas Uvainis, kan. Kiprijonas ir jo brolis studentas Kajetonas Nezabitauskiai, Simanas Stanevičius, Jurgis Plateris, kun. Dominikas Mogėnas, kun. Aleksandras Butkevičius, kun. Dominikas Sutkevičius, kun. Kalikstas Kasakauskis ir kiti užsiiminėjo lietuvių kalbos tyrinėjimu, rašė gramatikas, sudarinėjo žodynus.

XIX amžiaus pradžios lietuviškasis sąjūdis – tai pirmieji mūsų tautinio atgimimo daigai. Taikliu Rene Johannet pasakymu, „nežinome tautinio atgimimo, kuris nebūtų prasidėjęs kalbos renesansu“, o kova dėl savosios kalbos esąs pirmasis šaukimas prie ginklų (*appel aux arms*).⁶ Sielojimasis gimtąja kalba kaip tik ir yra itin būdingas lietuviškajam XIX a. pradžios sąjūdžiui. Poška nuoširdžiai piktinosi, kad „kiti didžiai juokias iš kalbos tėviškos ir nenori girdėti mūsų lietuviškos“, o Valiūnas jam pritarė: „Mes dėl balso pūstburnių savo keliu bėkim / Ir, jog gimėm žemaičiais, neišsižadėkim.“ Taip pat ir Daukantas su tokiu pat įsitikinimu tvirtino: „Kaipogi giminė [t. y. tauta] viso gali nustoti – turtų, namų, pačios tėvainės [= tėvynės], bet kalba jos visuomet su ja paliks: kentės vargus, vergystė novys, bet kalbos savo niekuomet neužmirš.“⁷

Panašus rūpinimasis gimtąja kalba pastebimas ir kaimyniniuose kraštuose jau XVIII a. antroje pusėje. Vokiečiai subruzdavo prieš prancūzų literatūros įtaką ir prieš prancūzų kalbos įsigalėjimą aukštuosiuose sluoksniuose. Prisimenu, kaip vokiečių gidas, vedžiodamas turistus po dailiuosius Sans-Souci karalių rūmus Potsdame, ne be kartėlio rodė Fridricho Didžiojo biblioteką, kurioje nebuvo nė vienos vokiškos knygos, tik prancūziškos. Karštai ragino Johannas Gottfriedas Herderis (Johanas Gotfrydas Herderis): „Rede deutsch, o du Deutscher!“ (Vokieči, kalbėk vokiškai!). Napoleono žygiai politiškai įkaitino, o romantinė filosofija teoretiškai grindė vokiečių nacionalizmą. Ugingu patriotizmu garsėjo filosofo Johanno Gottliebo Fichtės (Johano Gotlybo Fichtės) *Reden an die deutsche Nation*.

Čekuose, kuriems kaip ir lietuviams grėsė nutautimas, stiprėjo reakcija prieš germanizacinę Juozapo II politiką, aistringai buvo propaguojama gimtosios čekų kalbos meilė, iškovota čekų kalbos katedra Prahos universitete (1792), čekų literatūroje klestėjo patriotiniai motyvai, labai didžiuotasi tautosaka, o Vaclavas Hanka net sufalsifikavo tariamai senovės čekų poezijos veikalus.

Patriotinė banga siūbtelėjo ir Lenkijoje. Jau XVIII a. giliai persmelkė mintis: žuvo valstybė, neleiskime žūti tautai! Žymusis veikėjas Hugo Kołłątajus (Kolontajus) priminė jau seniau Jeano Jacques'o Rousseau (Žano Žako Ruso) lenkams siūlytą receptą: „Lenkai, jei jūs nepajėgsite atsispirti priešams, kad jūsų neprarytų, stenkitės, kad jūsų negalėtų suvirškinti.“⁸ Tad ir stengtasi grūdinti tautos atsparumą, keliant krašte kultūrą, žadinant tautinę savigarbą didingos praeities vaizdavimu, o labiausiai – propagavimu gimtosios lenkų kalbos, kuriai ėmė netgi grėsti pavojus, kai Prūsijai atitekusioj Respublikos dalyj pradėti germanizaciniai planai.⁹ 1804 m. Varšuvos mokslo bičiulių draugijos posėdyje įtikinę lenkų kalbos gramatikos autorius Onufras Kopczyński (Kopčynskis): kol gyvuosianti lenkų kalba, tol neišnyks ir lenkų vardas.¹⁰ Panašiai ir Stanisławas Staszicas (Stanislavas Stašicas), atidarydamas 1811 m. tos draugijos posėdį, įrodinėjo gimtosios kalbos svarbą:

⁵ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 36.

⁶ R. Johannet, *Le principe des nationalités*, nouv. éd., Paris, 1923, p. 390–391.

⁷ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 65.

⁸ A. Bruckner, *Dzieje kultury polskiej*, Kraków, 1931, t. III, p. 365.

⁹ Prūsijos ministras Friedrichas Leopoldas von Schroetteris (Frydrichas Leopoldas fon Šroteris) 1803 X 31 tarpžinybiniame rašte tvirtino: „Negalima abejoti dėl to, kad vokiečių kalba netrukus padarys pažangą [t. y. įsigalės] senosios Lenkijos provincijose, prijungtose prie Prūsijos ir Austrijos. [...] Galima laikyti tikru, kad už 30 ar 40 metų nebus tose provincijose šiek tiek išlavinto žmogaus, kuris negalėtų kalbėti vokiškai. [...] Tos provincijos turi tapti vokiškomis. Toks yra valdžios tikslas. [*Diese Provinzen müssen deutsch werden, dies ist das Ziel der Regierung.*] [...] Man neatrodo tai negalima, kad po kelių generacijų lenkų kalba arba visai išnyks ar gal bus savo sesers, rusų kalbos, praryta [verschlungen sein wird]. Dėl panašių įvykių, dėl kurių žlugo lenkų valstybė, užgeso hebrajų ir lotynų kalbos, o iš gyvųjų visai išnyko senųjų prūsų ir didžiąja dalimi – vėndų ir lietuvių. Toks pat likimas, jei nepasikeis politinė padėtis, laukia ir lenkų kalbos...“ (A. Kraushar, *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk, 1800–1832: Monografia historyczna*, t. 1, Kraków, 1900, p. 51–53).

¹⁰ „póki języka, póty i imienia polskiego“ (*Roczniki Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk*, t. IV, Warszawa, 1807, p. 191).

kol ją „su pagarba ir be sugadinimo išlaikysime, tol bet kurio likimo ištikta tauta gali tik nupulti, bet ne pražūti“.¹¹ Tos pat nuomonės buvo ir Vilniaus universiteto rektorius Jonas Sniadeckis: „tautiškumas laikosi kalba.“¹²

Tokios lenkų pastangos kelti tautinę gimtosios kalbos reikšmę ne kartą buvo tikras paskatinimas lietuviams panašiai rūpintis savąja lietuvių kalba. Giliai liūdėjo Sniadeckis dėl lenkų kalbos darymo: „Mielas Dieve, pasakiau sau, karčiai atsidusęs, argi reikėjo nelaimingai ir tiekos skausmų ištiktai tautai dar tos paskutinės nelaimės, jog net gimtoji kalba, ta vienintelė jos garbės liekana, būtų laidojama ir naikinama.“¹³ Tie universiteto rektoriaus žodžiai gal ne vieną lietuvių paragino susimąstyti apie likimą savo gimtosios lietuvių kalbos, kuri buvo tada dar daugiau „laidojama ir naikinama“.

Švietimo amžius, pripažindamas tik bendrąsias visiems žmonėms prigimtas teises ir savybes, nebuvo atkreipęs dėmesio į tautines skirtybes. Pagal žinomąją Diderot (Didro) ir d’Alemberto (Dalamberto) enciklopediją (t. 21, 1778), „tauta yra žymus kiekis gyventojų, įsikūrusių tam tikroje krašto srityje, apribotų tam tikromis sienomis ir priklausančių vienai valdžiai“. Kas kartą betgi vis labiau ryškėjo mintis, kad tautos skiriasi tarpusavyje daug labiau, kaip tik teritorija ir valdžia. Kiekviena tauta esanti toks pat individas kitų tautų tarpe, kaip ir atskiras asmuo tarp kitų asmenų. Herderis gal ryškiausiai suprato tautą kaip organinį vienetą. Pagrindiniai tautiniai skirtumai – kalba, papročiai, charakteris, menas, literatūra, visa mąstysena, socialinės ir valstybinės tradicijos – visa tai bręsta tautoje savarankiškai ilgus šimtmečius pagal skirtingą tautos dvasią (*Volksggeist, Volksseele*). Kiekviena tauta turinti teisę į savo skirtingą kultūrą. Ypač į savo gimtąją kalbą. Smerkdamas germanizacinę austrų Juozapo II politiką, Herderis, kurio žodis buvo tada plačiai girdimas ir klausomas, rašė:

Argi turi kuri nors tauta, netgi neišprususi tauta, ką nors mielesnio, kaip savo tėvų kalba? Joje glūdi visas tradicijų, istorijos, religijos ir gyvenimo principų minties lobynas, visa jos širdis ir siela. Tokiai tautai jos kalbą atimti ar niekinti – tai reiškia atimti jos vienintelę nemirstamą nuosavybę, vaikų nuo tėvų paveldimą.¹⁴

Tą pačią mintį pareiškė germanistas Jakobas Grimmas (Grimas) danų kalbininko Rasmuso Rasko islandų kalbos gramatikos recenzijoje (1812), kad kiekviena individualybė turinti būti šventai saugoma, taigi ir kalboje; ir mažiausia, labiausiai paniekinta kalba turinti būti palikta sau pačiai ir savo prigimčiai, neturinti kęsti jokios prievartos.¹⁵

Deja, tokios prievartos nevengta ir paties Herderio tėvynėje. Štai 1802 m. mokyklų komisija pateikė Prūsų karaliui „gerai apsvarstytus pasiūlymus, kurių Jo Didybė pageidavo, kaip palaipsniui išnaikinti lietuvių kalbą, nes kalbų dvilypumas Prūsuoje esąs kliūtis mokslo pažangumui“.¹⁶ Nemaža atgarsio sulaukė įtakingo vokiečių žurnalo *Jenaische Literatur Zeitung* (1814, nr. 59) anoniminė korespondencija iš Gumbinės, kad lietuvių ir mozūrų kalbos, kurios Prūsuoje vartojamos nedidelės žmonių krūvelės, tik trukdančios švietimo darbą, ir būtų pageidautina, kad vokiečių kalba jas išstumtų (*Verdrängung durch die deutsche Sprache*).¹⁷ Neiškentė didelis lietuviybės mylėtojas Karaliaučiaus universiteto prof. Liudas Rėza ir savo veikale *Geschichte der litauischen Bibel* (Lietuvių biblijos istorija, 1816) tikrai herderiškai atsakė anam anonimiam Gumbinės korespondentui:

Reikia norėti, kad mūsų giliai gerbiama krašto valdžia [...] kilniai susirūpintų didžiausia lietuvių brangenybe, jos kalba, mokyklose Lietuvoje! Tautos aukštesnis lavinimas ir dvasinis kilninimas gali būti įgyvendinti tik gimtąja kalba, nes ji yra tartum vartai, pro kuriuos visos didžios ir vaisingos idėjos pasiekia tautos sielą. Tvirtinimas [...], kad patartina ir esąs laikas išstumti lietuvių kalbą, rodo menką žmogaus psichologijos pažinimą. Tai reikštų

¹¹ A. Zieliński, *Naród i narodowość w polskiej literaturze i publicystyce lat 1825–1831*, Wrocław, 1969, p. 149.

¹² Ten pat.

¹³ J. Sniadecki, *Pisma rozmaite*, Wilno, 1818, t. III, p. 9.

¹⁴ J. G. Herder, „Briefe zur Beförderung der Humanität. Erste Sammlung. Riga, 1793“, *Herders Sämmtliche Werke*, hrsg. von B. Suphan, t. XVII, Berlin, 1881, p. 58.

¹⁵ W. Scherer, *Jakob Grimm*, Berlin, 1885, p. 156.

¹⁶ I. Skrupskelis, *Lietuviai XVIII amžiaus vokiečių literatūroje*, Roma, 1967, p. 23.

¹⁷ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis XIX amžiaus pradžioje*, Kaunas, 1939, p. 130.

uždaryti duris visoms vertingoms žinioms ir užmušti tautos charakterį, jeigu jos nesulaužomą nuosavybę (kuria jai davė Dievas), jos kalbą, būtų norima išplėsti. [...] Pati mintis yra tokia žema ir neverta humaniškai išauklėto žmogaus, kad visiškai nenusipelnų tolesnio atėmimo.¹⁸

Dar smarkiau už Rėzų reagavo lietuvių kalbos gramatikos ir lietuvių giesmynų istorijos autoriaus Gotfrido Ostermejerio sūnus Zigfridas, išleidęs net specialią brošiūrą *Ist es anzurathen die litthauische Sprache zu verdrängen und die Litthauer mit den Deutschen zu verschmelzen* (Ar patartina išstumti lietuvių kalbą ir lietuvius sulieti su vokiečiais, 1817): kalba esanti Dievo dovana tautai per gamtą, jos neatimama nuosavybė, todėl kiekviena tauta ją laikanti šventenybe, lygios vertės su religija ir gyvybe; kalbos atėmimas toks pat neteisingas, kaip ir kiekvienas plėšimas ar vogimas; tai būtų didžiausio pasipiktinimo verta tironija (die *empörendste Tyrannei und die schreiendste Despotie*).¹⁹

Galime dar pacituoti teisės istoriką Tada Čackį (Czacki), Varšuvos mokslo bičiulių draugijos narij, kuris savo veikalė apie lietuvių ir lenkų teises (1801) rašė: „...kalba yra tautos nuosavybė, ir niekas neturi užmiršti savo tėvų kalbos.“²⁰

Vilniuje gimtosios lietuvių kalbos teises panašiais argumentais 1822 m. karštai gynė Simanas Daukantas:

...kas yra linksmesnio žmogui, jei ne kalba, kurią išmokęs nuo tėvų, motinų, namie augdamas, apreiškia paskui geidimą ar linkėjimą bendrui arba savo mėgiamajai? Kas yra meilingesniu žmogui vargdieniui, noris irose tėvoms [=griuvėsiuose tėvynės] savo ilsinčiam, jei ne minavoti tas nelaimės, galžudes ir vargus praėjusius ta pačia kalba, kuria jų bočiai prabočiai, anas kentėdami, guodės? [...] Ant galo kalba atskiria pačias gimines [t. y. tautas] vienas nuo antrų, dėl to gi yra visų didžiausia žmogaus privilegija [= privilegija] kurios nė koksai kraugerys negali jam išplėsti, negut vien kartu su gyvybe.²¹

Palyginkime aukščiau cituotus Herderio žodžius, smerkiančius pasikėsinimą atimti kuriai nors tautai jos gimtąją kalbą, nes tai esanti jos nemirštama nuosavybė.

Kažin ar jaunam studentui buvo pažįstamas anas Herderio veikalas, bet Rėzos knygą Daukantas turbūt bus skaitęs, kaip ją, pasiskolintą iš universiteto bibliotekos, skaitė Kajetonas Nezabitauskis²² ir kiti. Herderio, Daukanto ir kitų cituotųjų autorių minčių apie gimtosios kalbos išlaikymo svarbą panašumas neabejotinai parodo, kad lietuviškasis XIX a. pradžios sąjūdis su jam būdinguoju lietuvių kalbos gaivinimu ir jos teisių gynimu nebuvo koks išimtinis reiškinys, jis gražiai derėjo su bendruoju Europos dvasinio gyvenimo fonu. Svarbiausias Lietuvos ryšys su Vakarų kultūra ir didysis jos laidininkas tada buvo Vilniaus universitetas.

Vilniaus universitetas XIX amžiaus pradžioje

XVI a. svarbiausiu kultūros židiniu Lietuvai nušvitusi Vilniaus jėzuitų akademija ilgainiui gerokai nusmuko. Skaudžiai atsiliepė XVIII a. bendras kultūros nuopuolis ir valstybinė Respublikos dezintegracija. Betgi tas mirtinas pavojus valstybei paskatino patriotus gelbėti kraštą įvairiomis reformomis. Itin svarbi buvo švietimo reforma, kurią pravedė 1773 m. įsteigtoji Tautinės edukacijos komisija, ta pirmoji švietimo ministerija Europoje. Ji pertvarkė ir senąją Vilniaus akademiją, suteikdama jai stiprų impulsą atsigausti ir tobulėti. Deja, vis dar kliudė neramūs valstybės žuvimo laikai, o ginklams žvangant mūzos tyli.

Ilgainiui gyvenimas aprimo, ir sąlygos universitetui pagerėjo. 1801 m. sostan sėdo liberaliai išauklėtas caras Aleksandras I, palankus švietimo reikalams. 1802 m. buvo įsteigta Švietimo ministerija, o visa Rusijos imperija padalyta į šešias mokslo apygardas. Vilniaus mokslo apygardai

¹⁸ A. Jovaišas, *Liudvikas Rėza*, Vilnius, 1969, p. 170.

¹⁹ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 131.

²⁰ T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach*, Kraków, 1861, p. 63.

²¹ S. Daukantas, *Raštai*, t. 1, p. 65.

²² V. Žukas, *Lietuvių bibliografijos istorija iki 1940*, Vilnius, 1976, p. 30.

buvo priskirtos aštuonios gubernijos, seniau priklausiusios Didžiajai Lietuvos Kunigaikštijai. Jos globėju paskirtas vietos žmogus, kunigaikštis Adomas Čartoriskis, kuriam krašto švietimas buvo labai arti prie širdies. Caro 1803 m. patvirtintas Vilniaus imperatoriškojo universiteto (toks buvo naujasis vardas) statutas leido universitetui gana savarankiškai ir mažai varžomam plėtotis ir tobulėti. Jis netruko pasiekti savo klestėjimo viršūnę. Anot Vilniaus universiteto istorijos žinomojo tyrinėtojo Ludwiko Janowskio (Liudviko Janovskio), „Vilnius intelektualiniu atžvilgiu viršijo visą Lenkiją“ ir tapo Lietuvos Atėnais.²³ Kitas istorikas teigė, kad „kultūrinis Vilniaus atgimimas [...] pagavo savo įtakon beveik visą senąją Respubliką“.²⁴

Vilniaus universitetas toli pranešė dar negausius tada Rusijos universitetus, prilygdamas žymiesiems Vakarų universitetams. Tokia nuomonė buvo plačiai pasklidusi, ir pvz., rusų poetas Aleksandras Poležajevs savo satyrinėje poemoje *Saška* (Aleksiukas, 1825) apie nemokšą, bet užtat šaunų pramogautoją Maskvos studentą lygino Vilnių, kaip tikrųjų studentų miestą, su Göttingenu ir Oxfordu, drauge liūdnai apgailestaudamas, kada gi jo „kvailoji tėvynė“, garsėjanti savo ožiškėmis barzdomis, pagaliau atsigausianti iš laukinumo ir nusimesianti niekingųjų budelių jungą.²⁵

Vilnius palaikė glaudžius ryšius su Europos universitetais, siuntė savo žmones į Vakarus pasitobulinti. Anot to paties Janowskio, „nebuvo Europoje minties, srovės, kuri stipriau ar silpniau nebūtų atsiliepusi Vilniuje“.²⁶ Štai, pvz., Vilniuje buvo dėstomos fiziokratų ir vėliau Adamo Smitho (Smito) doktrinos, taigi paskutinysis ekonomikos mokslo žodis.²⁷ Vėlgi prof. Ignas Danilavičius priede prie savo straipsnio apie Lietuvos Statutą išdėstė modernios tada istorinės teisės mokyklos pagrindines mintis.²⁸ Tai tik pora pavyzdžių.

Pagrindinė Vilniaus universiteto iškilimo priežastis buvo jo puiki profesūra, kurioje nestigo Europos masto mokslo vyrų. Garsėjo čia chemikas ir biologas Andrius Sniadeckis, kurio veikalas apie organinių kūnų teoriją buvo tuoj pat išverstas į vokiečių ir prancūzų kalbas. Į žymiausio XIX a.

²³ L. Janowski, *W promieniach Wilna i Krzemieńca*, Wilno, 1923, p. 5, 7.

²⁴ L. Kurdybacha, „Wpływ kultury wileńskiej na Lwów w początku XIX w.“, *Ateneum Wileńskie*, t. XI, 1936, p. 185.

²⁵ O rodiny priamych studentov
Gëttingen, Vil'no i Oksford!
U vas ne možet brat' patentov
Durak, altynnik ili skot;

U vas student jest' muž počtennyj,
A ne paršivij, ne sopliak,
Ne poluznaika prosveščennyj
I ne s červoncami durak!
U vas talanty v uvaženji,

Ne rektor duchom vašim pravit –
Prirodnij um vam kažet put',
I on vam čin i čest' dostavit,
A ne „nel'zia li kak-nibud'!“
A ty, kozlinymi bradami
Liš' preslovutaja zemlia,
Umy gnetuščaja cepiami,
Otčizna glupaja moja!
Kogda tebe nastanet vremia
Očnut'sia v dikosti svojej,
Kogda ty svergneš's sebia bremlia
Svoich prezrennych palačei?

I. Poležajev, *Polnoe sobranie stichotvorenij*, Leningrad, 1939, p. 8–9). Poležajevs, kurio poema sklido rankraščiiais, buvo priverstas savo kūrinį perskaityti carui Mikalojui I, Tolstojaus dėl žiaurumo pramintam Palkinu (atseit Lazdamušiu), kuris pasipiktinęs liepė atiduoti poetą į kareivius. Tai buvo itin žiauri bausmė, ir Poležajevs, kariuomenėje dar papildomai persekiotas, susirgo džiova ir jaunas mirė.

²⁶ L. Janowski, *W promieniach...*, p. 129.

²⁷ P. Padalskis, „Fiziokratai Lietuvoje“, *Ekonomika*, 1937, nr. 1, p. 1–28; P. Padalskis, „Pirmoji ūkio doktrina Lietuvoje“, *Židinys*, 1938, nr. 7, p. 75–86.

²⁸ [I. Daniłowicz], „Opisanie bibliograficzne dotąd znanych exemplarzy Statutu Litewskiego...“, *Dziennik Wileński*, 1823, t. I–III.

pirmosios pusės lenkų istoriko Jokimo Lelevelio (Lelewel) paskaitas susirinkdavo po kelis šimtus klausytojų. Nuo prof. Igno Danilavičiaus, anot Augustino Janulaičio, „ir prasideda mokslinis Lietuvos praeities tyrinėjimas“.²⁹ Mums svarbus prof. Ignas Onacevičius, su didele Lietuvos istorijos meile ją dėstęs savo gausiems klausytojams, tarp jų ir Daukantui. Stanislovas Jundzilas didžiai nusipelnė, rinkdamas ir tyrinėdamas Lietuvos augmeniją, o jo rūpesčiu pertvarkytas Vilniaus botanikos sodas, turėjęs daugiau kaip 6500 augalų rūšių, buvo vienas iš puikiausių Europoje.³⁰ Prie Vilniaus mokslo apygardos mokyklų Vilniaus universiteto iniciatyva įsteigtų ir jo prižiūrimų 60-ties meteorologinio stebėjimo stočių tinklas buvo tada stambiausias pasaulyje ir Rusų mokslo akademijos bei Švietimo ministerijos buvo keliamas sektinu pavyzdžiu visoms Rusijos mokykloms.³¹ Gilus klasikinės filologijos žinovas ir geras jos dėstytojas buvo Ernestas Grodeckas, kurio studentas Adomas Mickevičius net ir po ilgos pertraukos nuo studijų meto galėjo sėkmingai dėstyti lotynų kalbą ir literatūrą Lozanos universitete Šveicarijoje. Vokiečiai Jonas ir Juozas Frankai (tėvas ir sūnus) aukštai iškėlė Vilniaus medicinos fakulteto vardą visoje Rusijoje ir užsienyje. Tai tik keli vardai, suminėti iliustracijai.

Nors Vilniaus mokslo apygardai priklausė aštuonios gubernijos, betgi daugiau kaip 40 nuošimčių studentų buvo iš Vilniaus gubernijos, kuriai priklausė taip pat Kaunas ir Žemaitija. Taigi tikrojoje Lietuvoje labiausiai buvo jaučiama kultūrinė universiteto įtaka. Daugiausia, žinoma, pačiame Vilniaus mieste, kurio judrus kultūrinis gyvenimas ir suklestėjusi laikraštija (lenkiška) buvo universiteto žmonių skatinama ir veikiama. Šablonišką posakį vartojant galima būtų pasakyti, kad Vilniaus universitetas uždėjo ryškų savo antspaudą visam Lietuvos kultūriniam gyvenimui. Ne vienam tad kyla mintis, kad anas lietuviškasis sąjūdis gal ir bus buvęs tiesioginis Vilniaus universiteto įtakos padarinys. Tai iš dalies lyg ir sugestionuotų prof. Mykolo Biržiškos veikalo apie aną laikotarpį pati antraštė: *Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu*.

Vilniaus universitetas betgi nebuvo koks nors sąmoningas anuo metu besireiškusio lietuviško sąjūdžio skatintojas. Senoji jėzuitų akademija buvo lotyniška ir joje vyravo apskritai kosmopolitinė dvasia, o nuo Edukacinės komisijos laikų joje vis labiau stiprinosi lenkų kalba. Tiesa, garsusis Vilniaus astronomas Martynas Počobutas, ilgai rektoriavęs (1780–1799) akademijoje, po reformos jau pavadintoje Vyriausiąja mokykla, tebebuvo didelis lotynų kalbos šalininkas ir buvo įsitikinęs, kad lenkų kalba netinkanti nei būti dėstomąja mokslo kalba, nei aukštesnio lygio veikalams. Varšuvos mokslo bičiulių draugijos raginamas bendradarbiauti, jis atsisakė, o vienam savo draugui rašė, kad nepitaria tai draugijai, nes

...tegul daro, ką nori, o kalbos neišlaikys. [...] Didelės ir labai mokytos graikų ir lotynų kalbos, o netgi it mūsų lietuviškoji, ilgainiui nupuolė. [...] Prispausdinsime naujų knygų, persispausdinsime senas, visa tai brangiai kaštuos. O kas toliau? Patys jas skaitysime, jas girsime ir jomis didžiuosimės, o užsienyje niekas nei jų, nei mūsų nei žinos, nei vertins. Kas žino mūsų Gurnickius, Skargas, Kochanovskius, Naruševičius, Krasickius ir t. t.? O Sarbievskį visi užsieniečiai vertina greta su Horacijum. Jis daugiau suteikė garbės tautai kaip visi mūsų šaliai prieš jį ir po jo. Ne lenkų kalbą išlaikyti, o veikiau reikia gaivinti pas mus jau nupuolusią lotynų kalbą ir surasti gabių vertėjų, kurie tai, kas yra gražaus ir rinktinio lenkų kalba, išverstų į lotynų ar į kurią kitą didelę ir plačiai vyraujančią kalbą.³²

Nors ir vėliau užsieniečiai profesoriai, kurių Vilniaus universitete būta nemaža, buvo nepalankiai nusistatę prieš lenkų kalbą, universitete vis labiau įsigalėjo lenkiška patriotinė dvasia, palaikoma tokių įtakingų vadovujančių asmenų, kaip Vilniaus mokslo apygardos globėjas Adomas Čartoriskis³³, rektorius (1807–1815) Jonas Sniadeckis ir kiti. 1811 VI 30 kalbėdamas per universiteto mokslo metų pabaigtuves, Sniadeckis karštai įtikinėjo, kad gimtosios kalbos (tai jam buvo lenkų kalba) tobulinimas ir turtinimas turįs būti svarbiausias visų mokslų uždavinys, nes gimtoji kalba esanti tikriausia krašto

²⁹ A. Janulaitis, *Ignas Danilevičius, Lietuvos bei jos teisės istorikas*, Kaunas, 1932, p. 198.

³⁰ *Vilniaus universiteto istorija, 1803–1940*, Vilnius, 1977, p. 53.

³¹ Ten pat, p. 47.

³² M. Baliński, *Dawna akademia wileńska*, Petersburg, 1862, p. 379.

³³ Žr. S. Pigoń, *Księcia Adama Czartoryskiego troski o język i literaturę polską*, Wilno, 1931.

apšvietos rodyklė ir matas: kuri tauta turinti geriau išlavintą kalbą, ta ir kultūroje esanti toliau pažengusi.³⁴ Kaip aukštai tada vertinta Vilniaus svarba lenkiškai dvasiai, vaizdžiai parodo šie žymiojo lenkų veikėjo Hugo Kołłątajaus laiško Sniadeckiui žodžiai: „Jeigu Vilniuje šviesa nebotų sužibusi, tai gal visai būtų užgesusi lenkams ir jų kalbai.“³⁵ Lenkišką patriotinę dvasią skleidė studentijoje populiariusis prof. Jokimas Lelevelis. Vilniaus laikraštyje *Tygodnik Wileński* jis rašė, kad po Jogailos ir Jadvygos vedybų „dvi broliškos tautos, Lietuva ir Lenkija, kaip vienintelis istorijoje pavyzdys, amžinai surištos, drauge į vieną kūną sujungtos ir net į vieną tautą sulietos“.³⁶ Tą pačią mintį, netgi su tam tikru religiniu atspalviu, vėliau pakartojo buvęs Lelevelio studentas ir didelis jo gerbėjas Adomas Mickevičius bibliiniu stiliumi parašytame ir savotiška evangelija Lietuvos ir Lenkijos sukilimo emigrantams tapusiam veikalė *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego* (Lenkų tautos ir piligrimų knygos, 1832): „...ir apdovanojo juos [t. y. lenkus] Dievas, nes didi tauta, Lietuva, susijungė su Lenkija, kaip vyras su žmona, dvi sielos viename kūne. Ir nebuvo niekada prieš tai tokio susijungimo.“ Ir dar pastiprino mintį: „Lietuvis ir mozūras yra broliai; argi ginčijas broliai dėl to, kad vienas turi Vladislovo, kitas Vytauto vardą? Jų pavardė yra ta pati, lenko pavardė.“

Suprantama, kad lenkiška universiteto dvasia veikė Vilniaus studentiją. Įtakingosios filomatų ir filaretų draugijos (tarp jos steigėjų buvo ir Mickevičius) pagrindinis tikslas, kaip filomatas Ignas Domeika, vėliau emigracijoje išgarsėjęs Čilės mokslininkas geologas, rašė savo atsiminimuose, buvo „krašto gerovė, senoji Lenkija, lenkų tautiškumo ir charakterio išlaikymas“.³⁷ Čia dar įdomu nurodyti, kad filomatų sudarytoje kraštotyros anketoje, išskaičiuojant įvairias tautybes (lenkus, vokiečius, rusus, totorius, žydus, karaimus ir čigonus), apie lietuvius visai neužsiminta, nors ir žinota, kad jų kalba skirtinga. Pvz., filomatas Dionizas Chlevinskis, 1820 IV 16 draugijos susirinkime kalbėdamas žinių apie mokyklas rinkimo reikalui, sakė, kad Lietuvos ir Žemaičių, ypač artimesnėse prie Baltijos jūros apskrityse, liaudis esanti turtingesnė kaip kitur ir galinti savo vaikus gausiau leisti į mokyklas; to mokyklinio jaunimo kalba esanti lietuvių, o lenkų kalba svetima.³⁸

Lietuvių kalbos vargai mokykloje ir visuomenėje

Kadangi mokslo apygardos mokyklų priežiūra buvo pavesta universitetui, jam teko per savo skirtuosius vizitatorius susidurti su lietuvių kalbos problema, nes daug mokinių nemokėjo pakankamai lenkiškai, ypač Žemaičiuose, kur mokyklos daug gausiau kaip kitur buvo lankomos valstiečių. Pagal vizitatoriaus Jono Chodzko duomenis, trijose Žemaičių (Telšių, Raseinių, Šiaulių) ir gretimoje Upytės (vėliau Panevėžio) apskrityse iš 4680 viešųjų mokyklų mokinių net 2427 buvo valstiečių luomo, taigi daugiau kaip pusė; likusiose septyniose Vilniaus gubernijos apskrityse buvo 2484 mokiniai, iš kurių vos 284 valstiečiai.³⁹

Savo 1822 m. mokyklų vizitacijos raporte Chodzka pabrėžia išskirtinį Žemaičių valstiečių raštingumą:

...prie kiekvienos parapijos bažnyčios ir net prie kai kurių filijų yra parapinės mokyklos; be to, beveik kiekvienas kaimas išlaiko mokytoją, kuris vaikus moko skaityti gimtąja kalba. Kitose Lietuvos apskrityse labai retas dalykas yra pamatyti bažnyčioje iš knygelės besimeldžiantį kaimietį, o čia retenybė pastebėti tokį kuris nemokėtų melstis iš maldaknygės.⁴⁰

Tą patį pastebėjo ir kiti. Štai Tadas Bulgarinas, prisimindamas savo kelionę į Palangą, rašė kad

³⁴ J. Sniadecki, *Pisma rozmaite*, t. II, 1818, p. 105–106.

³⁵ A. Kraushar, *Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk*, Kraków, t. 1, 1900, p. 150.

³⁶ [J. Lelewel], „Wiadomość o narodach litewskich“, *Tygodnik Wileński*, 1817, t. IV, p. 134.

³⁷ H. Mościcki, *Z filareckiego świata*, Warszawa, 1924, p. 83.

³⁸ „...język tej młodzieży [...] jest litewski, polski zaś jest obcy“ (*Archiwum Filomatów*, II: *Materiały do historii Towarzystwa Filomatów*, t. I, Kraków, 1921, p. 259).

³⁹ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 78.

⁴⁰ Ten pat, p. 76.

Žemaičiuose „...beveik visi kaimiečiai yra raštingi, bažnyčiose meldžiasi iš knygų. [...] Turtingesnieji leidžia savo vaikus ne tik į apskritines mokyklas ir gimnazijas, bet netgi į Vilniaus universitetą. Daugybė parapiinių kunigų Žemaičiuose yra valstiečių luomo.“⁴¹

Gerai pažinęs savo gimtąją Žemaitiją Vladimiras Gadonas, sukilimo metu Telšių laikinosios vyriausybės pirmininkas, Prancūzijoje (kur emigravo) išleistoje Žemaičių kunigaikštijos statistikoje ne be tam tikro pasididžiavimo prisiminė išskirtinį žemaičių valstiečių raštingumą ir gausią iš liaudies kilusią šviesuomenę:

Dažnai galima matyti lietuviškai rašytas priešjungtuvines sutartis, testamentus, pasižadėjimus ir panašius aktus, kuriuos žemaičių valstiečiai tarpusavy sudarinėja. [...] Prieš išleidžiant įstatymus, uždarančius aukštesniausias mokyklas valstiečiui, žemaičių kaimiečiai galėjo apskritinėse mokyklose ir gimnazijose, o taip pat ir universitete gauti naudingų žinių; ir matėme iš žemaičių liaudies išėjusią gausią Vilniaus ir Livonijos diecezijų kunigiją, puikius gydytojus ir įvairių mokyklų mokytojus, taip pat ir mokslo žmones, kurie tapo net universiteto garbe; matėme matematiką dėstantį kun. Norvaišą, padedantį Jonui Sniadeckiui Zachariją Nemčevskį, girdėjome kun. kanauninką Skidelį ir dabartinį Vilniaus vyskupą Andrių Klungevičių, garbingai dėščiusius teologijos kursus; stebėjome artistišku Smuglevičiaus teptuku, garbinome Hanuševičių.⁴²

Reikia dar pažymėti, kad Žemaičiuose net ir bajorija dar plačiai tebekalbėjo lietuviškai. Lenkų dominikonas Kantas Bagiński, apie 1780 m. keliavęs per Žemaičius, rašė, kad čia smulkus šlėktelė nuo valstiečio tik bajoriškuoju kardu tesiskiria, o savąją lietuvių kalbą taip mylįs, kad labai nemėgstąs lietuviškai nemokančių ir tik degtinės išsigėręs šiaip taip pakrevezojąs lenkiškai.⁴³

Jei kas suabejotų svetimšalio keleivio įspūdžiais, tą turėtų įtikinti vietos žmogus Maurikis Karpis, Žemaičių atstovas vadinamajame Ketverių metų seime Varšuvoje (1788–1792). Kritikuodamas slapto balsavimo seime projektą, jis stebėjosi, kaipgi galėsia pabraukinėti kandidatų pavardes tie, kurie nemoka skaityti; apie Žemaičių bajoriją jis galįs drąsiai tvirtinti, kad jos tik trečioji dalis galinti pasigirti mokėjimu skaityti bei rašyti, „betgi ir iš tos žymi dalis tiktai gimtąją žemaičių kalba spausdintą raštą paviršutiniškai paskaito“.⁴⁴

Dar ir žymiai vėliau aušrininkas Mečislovas Davainis-Silvestraitis prisimindamas savo vaikystės metus rašė, kad tada žemaičių bajorija ar dėl savo atsparesnio charakterio, ar dėl mažesnės lenkų įtakos, ar dėl inercijos iš anksčiau „...laikėsi jei ir ne visai, tai bent iš dalies lietuvių kalbos. [...] Jei norėta pratarti širdin, kalbėta lietuviškai; jei norėta užimponuoti, kalbėta lenkiškai.“⁴⁵

Nenuostabu, kad vizitatoriai dažnai nusiskųsdavo dėl prasto lenkų kalbos mokėjimo mokyklose. Jonas Chodzka 1822 m. Kražių gimnazijos vizitacijos raporte pabrėžė, kad gramatikos mokytojas ne tik turįs išmokyti gramatikos taisyklių, bet ir praktiškai įpratinti gerai ištartai ir sklandžiai kalbėti lenkiškai, „nes žemaičių krašte daug yra mokinių, kurie ar visai nemoka, ar klaidingai kalba lenkiškai“.⁴⁶ Jonas Korvin-Kosakovskis, 1806 m. vizituodamas Žemaičių Kalvarijos mokyklą, rašė raporte: „Ta žemaičių krašto gilumos dalis, kur kone visi mokiniai ateina į mokyklas, nemokėdami lenkų kalbos, sudaro sunkumą, kurį ne taip lengva nugalėti“, o po keliolikos metų (1822) ir kitas tos pačios mokyklos vizitatorius pastebėjo, kad mokiniai ne tik blogai taria lenkiškai, bet stengiasi netarti galūnių, nes jų gerai nežino; „maldas ir poterius jie kasdien kalba, bet dažniausiai žemaitiškai, tik iš prievartos – lenkiškai“ (*z przymusu po polsku*).⁴⁷ Nusiskundė ir vizitatorius prof. Ignas Reška (1811):

⁴¹ Ten pat, p. 78.

⁴² W. Gadon, *Statystyka Xiestwa Żmudzkiego, Vie* (Meurthe), 1839, p. 35, 71.

⁴³ „Język żmudzki ni sioje ni toje [...] Jednak go tak Żmudzini kochają, iż cale nie lubią kto go nie umie – i lubo żmudzni n wędrujący umie po polsku mówić, tai się z tym dotąd, póki w humor dobry nie wnidzie; ale jak gorzałki razy z dziesięć się napije, wtenczas po polsku trem brem bredzi“. (M. Biržiška, *Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu*, Vilnius, 1921, p. 6).
⁴⁴ [M. Karp], *Obraz seymików*, Warszawa, 1791, p. 48.

⁴⁵ M. D. S. [M. Dowojna-Sylwestrowicz], „Wspomnienia osobiste“, *Litwa*, 1911, nr. 14, p. 203.

⁴⁶ „...jakoż w kraju Żmudzkim wielu j[est] uczniów, którzy albo nic albo błędnie mówią po polsku“ (V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 77).

⁴⁷ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas, 1970, p. 105.

Daug vargo sudaro mokytojams įpratinti pradedančius mokinius švariai tarti lenkiškai, mokiniai nesugeba reikšti savo minčių aiškiai, nes, nemokant kalbos, stinga žodžių. Šią ydą galima pastebėti visose žemaičių mokyklose. [...] Tokia yra savosios [atseit lenkų!] kalbos meilė!

Net ir bajorai, kurie nebuvo lanke viešųjų mokyklų, arba visai nemoką lenkiškai, arba vos iš kelių išstartų žodžių matyti, kad jie iš mažens yra kalbėję lietuviškai.⁴⁸ Piktinosi rektorius Jonas Sniadeckis, kad lituanizmai „bjauriai apkrečia mūsų kalbą ir daro ją kitoms provincijoms daugeliu atžvilgių nesuprantamą“.⁴⁹

Buvo todėl siūloma, kad prie apskritinių mokyklų būtų steigiamos pradinės parengiamosios mokyklos, kurios gerai išmokytų vaikus lenkiškai. „Jei kur reikalinga parengiamoji klasė, tai tikriausiai jos reikia Žemaičiuose, nes krašto kalba yra žemaičių, o pamokos vyksta lenkiškai“, – rašė prof. Jonas Znoska apie Kražių mokyklą 1823–1824 m.⁵⁰

Nesivaržyta imtis ir griežtesnių mokyklinės drausmės priemonių prieš lietuvių kalbą. Pvz., prof. kun. Juozas Mickevičius, 1808 m. lankydamas Kalvarijos mokyklą, pagyrė kaip naudingą ir patvirtino čia praktikuotą draudimą mokiniams net tarpusavyje kalbėtis žemaitiškai, kad greičiau gerai išmokyti lenkų kalbą; specialūs cenzoriai sekėdavo mokinius ir pranešėdavo mokyklos vyresnybei apie kalbančius lietuviškai, kurie būdavo viešai sugėdinami.⁵¹

Kun. Juozas Čiulda, Daukanto kartos žmogus ir Vilniaus universitete drauge klausęs kai kurių tų pačių profesorių, 1854 m. piktinosi (be abejo, ir savo paties mokyklinius metus Žemaičių Kalvarijoje prisimindamas) lietuvių kalbos gramatikos lenkiško rankraščio pratarmėje:

Mažą berniuką, atiduotą net į parapiinę mokyklėlę, verčia, grasindami bausme (nota linguae) [liaudies sulietuvinta į *metelina*; tai buvo tara tikras pašiepimo ir papeikimo ženklas, prisegamas ar užkabinamas mokykloje draudžiama lietuvių kalba prabilusiems mokiniams], atsisakyti tėvų kalbos; visą mokslą ir lavinimąsi gaudamas svetima, lig tol negirdėta kalba, ilgainiui tampa pirma abejingas, o paskiau atvirai ima bjaurėtis tąja kalba, kuria jautri motina, pamaldi žemaitė, jį išmokė pirmųjų žodžių, kuria kūdikiu būdamas pirmąsyk pabandė kalbėti. Taip ir pradeda gėdintis savo tėvų ir šeimos, gėdintis savo giminės, luomo ir tėvynės. Nenori didžiai nerausdamas prisipažinti tiesą, jog yra žemaitis, bet prisiplaka prie svetimos tautos, melagingai vadindamasis tikru lenku iš prigimimo.⁵²

Taigi lietuvių kalba, nors Žemaičiuose, anot prof. Znoskos, krašto kalba, buvo tik nereikalinga ir šalintina kliūtis gerai išmokyti lenkiškai. Tokią pažiūrą akivaizdžiai parodo vieno lietuviško vadovėlio sulaikymas. Buvo taip. Kražių gimnazijos matematikos mokytojui Adomui Dambrauskui (1818 m. baigusiam Vilniaus universiteto Fizikos-matematikos fakultetą) 1830 m. iš Vilniaus buvo pavesta įvertinti lietuvišką aritmetikos vadovėlio rankraštį, parengtą kun. Stanevičiaus. Prof. Vaclovo Biržiškos manymu, tai turėjo būti kun. Jeronimas Stanevičius, gimęs 1793 m. Raseinių apskrityje, po studijų Vilniaus universitete dėstęs Kolainių karmelitų gimnazijoje, vėliau Lietuvos karmelitų provincijolas. Pasisakydamas prieš tą lietuvišką vadovėlį, Dambrauskas, tarp kitko, rašė:

...mokslinio veikalo rašymas žemaičių kalba yra nereikalingas. [...] žemaičių kalbos įvedimas [į mokyklas] yra priešingas valstiečių gerovei ir norui; be to, jis yra priešingas ir bendram mokslo planui, priimtam mūsų mokslo apygardoje; taigi kaimo vaikai, iš parapiinių mokyklų atvykdami į apskričių mokyklas, negalės pasinaudoti

⁴⁸ Ten pat, p. 140.

⁴⁹ Ten pat, p. 142.

⁵⁰ Ten pat, p. 140.

⁵¹ „W Xiędze obrad domowych znalazłszy pod dniem 4 listopada w Roku 1806 pożyteczną ustawę na sessyi Zgromadzenia uchwaloną, służącą do łatwiejszego i prędszego nauczenia się ięzyka polskiego, a zakazującą uczniom używania ięzyka Zmuydzkiego w obcowaniu między sobą gdziekolwiek pod karą zawstydzenia publicznego w szkole każdego, któryby od wyznaczonych censorów doniesiony i przekonany o niedopełnieniu tey ustawy został; iako pożyteczną i opóźnieniu postępku w naukach dzielnie zaradzającą potwierdziłem i dla zachowania powszechnego w tey szkole nadal w Xiędze zaleceń umieściłem“ (išrašas iš Juozo Mickevičiaus 1808 XII 13 mokyklų vizitacijos raporto – Vilniaus valstybinis archyvas, Mokyklų kuratorijos raštai, nr. 43, 1808).

⁵² V. Jurgutis, „Juozo Čiuldos gramatikos ‚Pratarmė‘“, *Knygotyra*, t. IV (XI), Vilnius, 1974, p. 160.

mokslu, dėstomu lenkų kalba, jei nieko lenkiškai nemoka. Ir nieko mokslas iš to nelaimės, jei jam dėstyti vietoje visuotinės krašto kalbos [t. y. lenkų], garsiųjų autorių ištobulintos, pavartosime provincijų dialektus, skirtingus kiekvienoje gubernijoje ir net apskrityje, išsilaikančius žemame kultūros laipsnyje. Kadangi minėtasis veikalas dėl anksčiau nurodytųjų priežasčių yra netinkamas, tai pripažįstu jį nenaudingą.⁵³

Labai gaila, kad Stanevičiaus rankraštis nėra išlikęs, bent ligi šiol dar neaptiktas. Tai būtų pirmasis ilgas lietuviškas matematikos tekstas, todėl įdomus lietuvių mokslinės terminijos istorijai. Jis gražiai derintųsi su XIX a. pradžios mūsų literatų pastangomis tobulinti ir turtinti gimtąją lietuvių kalbą.

Stanevičiaus veikaliukas anaiptol nebuvo koks vienišas išimtinis reiškinys. Buvo tada ir kitų, kuriems ne mažiau rūpėjo lietuviška mokykla ir lietuviški vadovėliai. Štai turime laimingai išlikusį geografijos vadovėlio rankraštį, Kretingos vienuolio Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos parengtą tarp 1825 ir 1830 m.⁵⁴ Nelengva laužti pirmuosius ledus, todėl ir Pabrėža jautėsi (kartojant jau pirma cituotus žodžius iš jo botanikos) įkritęs „į duobę, iš kurios nemieruotai sunku buvo išsiriti“. Štai jo geografinės terminologijos pluoštelis: *ankštybė jūrinė* (sąsiauris), *aplinkuma* (apylinkė), *Balsganoji ar Balsvoji jūra* (Baltijos jūra), *daugiuvaldis* (daugumos valdžia, respublika), *didjūris* (vandenynas), *kulšė jūrinė* (jūros įlanka), *labmarė* (salynas, archipelagas), *nausodis* (kolonija), *pietbrūkšmis* (pusiaujas), *pirtis* (kurortas), *ponystė* (valstybė, lenk.: *państwo*), *pūstolaukis* (dykuma), *Stonai Suvieningintieji* (Jungtinės Amerikos Valstijos), *svietrijikliai* (žmogėdros), *Tarpžeminė jūra* (Viduržemio jūra), *vienvaldinis rėdas* (monarchija), *žemynsūksnis* (krioklys), *žemiuraštis* arba *geograpija* (geografija).

Pabrėžos rankraštis, deja, nebuvo išspausdintas. Gal koks nors archyvų knislius dar užeis sename popieryste ano Dambrausko bendraminčio raštą, kad lietuviškas geografijos vadovėlis esąs priešingas pačios liaudies gerovei, taip pat ir bendram mokyklų planui, todėl nespausdintinas.

Mokykliniu vadovėliu taikė savo parengtą lietuvių kalbos gramatiką kun. Aleksandras Butkevičius ir rašė jos leidimu besirūpinančiam kun. Vincentui Valmikui: „Ji nepaprastai reikalinga žemaičių ir lietuvių apskrityse tiems, kurių ta kalba yra gimtoji, taip pat parapijų mokiniams bei seminarijų auklėtiniams.“⁵⁵ Gramatiką Butkevičius buvo jau 1811 m. parašęs, bet ją pražudė prof. Juozas Mickevičius, kuriam Butkevičius buvo patikėjęs rankraštį. 1823 m. jis iš naujo parašė gramatiką ir davė Valmikui, kad ją išspausdintų.⁵⁶ Deja, jo gramatika užkliuvo Vilniaus cenzūros komitete (beje, buvusiam universiteto žinioje), panašiai kaip ir Antano Strazdo ir Slavikų klebono Rapolo Aleknavičiaus lietuviški eilėraščiai, nors Valmikas kelerius metus dėl jų išspausdinimo atkakliai kovojo, bombarduodamas skundais ne tik Vilniaus cenzūros komitetą, bet ir aukštesnes instancijas Petrapilyje, kurios pagaliau nerado pagrindo neleisti spausdinti Strazdo eilėraščių. Švietimo ministras 1828 VI 14 rašė Vilniaus mokslo apygardos globėjui (tada jau Nikolajui Novosilceviui):

Ryšium su Vilniaus gubernijos Ukmergės apskrities Kamajų klebonijos kunigo Antano Drazdausko skundu prieš Vilniaus cenzūros komitetą Vyriausiasis cenzūros komitetas, peržiūrėjęs rankraštį, [...] pranešė man, kad, jo nuomone, šie eilėraščiai negali būti uždrausti todėl, kad juose nėra nei naudos, nei malonumo [beje, tai buvo vienas iš Vilniaus cenzūros komiteto pretekstų drausti Strazdo poezijos spausdinimą], nes Aukščiausiai [t. y. caro įsakymu] 1826 m. birželio 10 d. patvirtintu cenzūros statutu (§ 1) leidžiami tokios rūšies leidiniai, jeigu jie blogiausiu atveju nežalingi. Atskirai dėl žemaitiškų dainų Vyriausiasis cenzūros komitetas mano, kad, išskyrus Vilniaus cenzūros komiteto pažymėtąsias vietas, nėra jokios kliūtis joms praleisti. Lygiai taip pat ir lenkiška dedikacija Žemaičių vyskupui kunigaikščiui Giedraičiui, nors ir turi keletą grubių kalbos klaidų, pastebėtų Vilniaus cenzūros, bet dėl to nedraustina remiantis statutu, pagal kurį (§ 154 ir 155) šios klaidos turi būti duotos ištaisyti

⁵³ V. Biržiška, „Iš lietuvių spaudos istorijos“, *Žingsniai*, Stade/Elbe, 1947, nr. 11, p. 14–15.

⁵⁴ J. Tarvydas, „J. Pabrėža – pirmojo lietuviško geografijos vadovėlio autorius“, kolektyvinėje knygoje *Jurgis Pabrėža*, p. 55–62.

⁵⁵ A. Kaupuž ir I. Lukšaitė, „A. Butkevičiaus gramatikos byla“, *Kalbotyra*, t. V, Vilnius, 1962, p. 148.

⁵⁶ Savo 1825 X 20 skunde Vilniaus cenzūros komitetui rašė Valmikas: „Kunigas Aleksandras Butkevičius, Lietuvos provincijos bazilijonas, mūsų tautietis, dar 1811 m. švelniausia lietuvių-žemaičių kalba buvo parašęs [w *tagodnieyszym języku Litewsko-Żmudzkim napisal był*] lietuviškai lenkišką gramatiką ir apie ją pranešęs daugeliui mokytojų profesorių ir Vilniaus cenzūros komiteto narių, iš kurių gavo sutikimą ją spausdinti. Po to tą gramatiką, kad ją įteiktų spausdinti, patikėjo Jo Malonybei kun. Mickevičiui, Žemaičių kanauninkui, Vilniaus universiteto rektoriaus pavaduotojui, kuris ne tik ligi galo reikalo neprivedė, bet ir rankraštį amžinai pametė. Sužinojęs tą, kun. Butkevičius, visada degantis noru padaryti paslaugą mano krašto žmonėms, antrą kartą ją parašė 1823 m. ir patikėjo jos rankraštį man, kad greičiau būtų išspausdinta“ (A. Kaupuž ir I. Lukšaitė, p. 138).

pačiam autoriui. Šiaipgi joje nėra jokių asmenis įžeidžiančių pasakymų ir atsiliepimų [tai buvo kitas Vilniaus cenzūros komiteto pretekstas], dėl kurių ten minimi asmenys galėtų įsižeisti, ir būdama parašyta pastoraliniu bei romantiniu stiliumi, neturi nieko priešingo cenzūros taisyklėms ir todėl, Vyriausiojo cenzūros komiteto nuomone, gali būti patvirtinta spausdinti.⁵⁷

Iš tos keblios padėties Vilniaus cenzūros komitetas buvo patogiai išgelbėtas, kai nebebuvo kam rūpintis Strazdo poezijos leidimu, nes ne be ryšio su ta cenzūros byla Valmikas buvo 1827 m. pašalintas iš Vilniaus⁵⁸, o Strazdas 1828 m. uždarytas Pažaislio vienuolyne.

Jau po universiteto uždarymo mokslo apygardos kuratorius Gžegožas Kartaševskis teiravosi ar buvo universiteto aprobuotų lietuviškų elementorių, katekizmų, maldų rinkinių ir kaip mokytojai būtų paruošiami mokyti lietuviškai. Dar tebeveikusio senojo mokyklų komiteto vedėjas prof. Mykolas Polinskis 1834 V 3 atsakė, kad universitetas jokių atskirų potvarkių dėl lietuviškų mokyklų nėra davęs ir jokių lietuviškų knygų nėra aprobavęs.⁵⁹

Mokyklų direktorius Kajetonas Krasovskis 1834 V 10 šitaip paaiškino Kartaševskiui apie lietuvių mokytojų paruošimą:

Atskiros mokyklos žemaičių parapinių mokyklų mokytojams paruošti nebuvo, tikrai renkant auklėtinius į buvusią Parapinių mokyklų mokytojų ir vargonininkų seminariją paprastai būdavo priimama keletas asmenų, gerai mokančių vietos kalbą. Baigę kursą, jie ir būdavo ten siunčiami. Kiti lietuvių kilmės mokytojai atsirasdavo vietoje ir mokė ne daugiau, kaip skaityti ir katekizmo.⁶⁰

Taigi lietuviško švietimo tebuvo pats minimumas. Tai derinosi su kitų švietimo vadovų pažiūromis į liaudies mokymą. Anot žymaus Lietuvos veikėjo ir mokyklų vizitatoriaus Jono Chodzko, „ūkininkų vaikams parapinė mokykla turi būti mokslo pradžia ir pabaiga“.⁶¹ Liaudžiai skirtoje savo apyskaitėje (cituojame iš lietuviško vertimo *Jonas iš Svisločės*, 1823) jis rašė:

Gana, man rodos, dėl prasčiokėlio mokėti skaityti ir biškį [tik biškį!] rašyti, pažinti Viešpatį Dievą ir tikėjimą, kuriame užgimė, [...] Pažinti taipogi, dėl ko iš tų pačių žmonių vieni yra karaliais, kiti ponais, kiti bajorais, o kiti prastais artojais ir dėl ko žmogus vienas kito turi klausyt. [...] Man rodos, jog prasčiokėliams nereikėtų geisti išsimokyti didesnio mokslo ir vyresnybei nereiktų daleisti dėl jų mokytis, nes per didį mokslą apleistų gospadorystę ir ant nieko gero neišeitų.⁶²

Ponai ne kartą ir jėga sukliudydavo tiems prasčiokėliams siekti „didesnio mokslo“. Skaitome viename 1803 m. archyvine dokumente:

Žemaitijoje, kur valstietis yra pasiturįs, ne tik nereikia raginti leisti į mokyklas, o jis pats siunčia vaikus į apskritines mokyklas [*szkoły powiatowe*]. Ne tik niekas jam to neliepė, bet priešingai, ponai tai draudžia ir visokiais būdais trukdo. Jo Mylista Zubovas šiemet vieną naktį pagrobė iš Telšių keliolika mokinių, kaip savo šiauliečius baudžiauninkus. Tasai kunigaikštis išsiuntinėjo mokykloms įspėjimą, kad jo baudžiauninkų nepriiminėtų. Vargšai baudžiauninkai patyliukais ir pramanytomis pavardėmis mokyklose slapstosi.⁶³

1810 II 8 Dotnuvos mokykla rašė universitetui, kad yra šaukiama teisman ir kaltinama, kam slėpusi pabėgusį ir Vaitkevičium (Wojtkiewicz) pasivadinusį baudžiauninką Vaitkeliūną, kuris dabar esąs dingęs.⁶⁴

⁵⁷ V. Vanagas, „Nauja archyvinė medžiaga apie A. Strazdą“, *Literatūra ir kalba*, t. V, Vilnius, 1962, p. 457.

⁵⁸ V. Maciūnas, „Kunigų Strazdo ir Valmiko kova su Vilniaus cenzūra“, *RR*, p. 369.

⁵⁹ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai*, p. 219.

⁶⁰ Ten pat, p. 220.

⁶¹ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 90–91.

⁶² *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija: Feodalizmo epocha*, redagavo K. Korsakas ir J. Lebedys, Vilnius, 1957, p. 339–440.

⁶³ Z. Jabłońska-Erdmanowa, *Oświecenie i romantyzm w stowarzyszeniach młodzieży wileńskiej na początku XIX w.*, Wilno, 1931, p. 173.

⁶⁴ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai*, p. 410.

Kaip visiems valstiečiams, taip ir valstiečių kilmės mokiniams itin bauginanti grėsmė buvo dvidešimt penkerius metus trunkanti tarnyba Rusijos kariuomenėje, užimtoje Lietuvoje įvedus rekrutų prievolę; rekrutų parinkimas buvo pavestas dvarininkams, ir valstiečiai jautėsi labai nesaugūs. 1810 XI 25 Kalvarijos mokyklos garbės prižiūrėtojas [*dozorca honorowy*], vieną mokinį pagrobus į rekrutus, rašė universitetui: „Išsigandę mokiniai, būtent tie, kuriuos likimas gimimu nuskriaudė [atseit valstiečiai], saugiai mokydamiesi šviesiausio Universiteto globoje, prašo per mane valdybą, kad apsaugotų jų tolesnį mokymąsi.“⁶⁵ Pasienyje gyveną, ne kartą ir užsienin pabėgdavo, norėdami išvengti kareiviavimo. Štai vienas vizitatorius 1810 m. pranešė universitetui: Kretingoje keli šviesiausio grafo Platerio, Švėkšnos dvaro savininko, valstiečiai ėjo į mokyklą, vieni – tėvų lėšomis, kiti – savo brolių. [...] Grafas atsiuntė į Kretingą ekonomą su žmonėmis, kad juos pagautų į rekrutus. Šie, atrodo, savo giminių perspėti, pabėgo į užsienį.“⁶⁶ Būdavo ir tokių atsitikimų, kad mokiniai susibūrę atsiimdavo į rekrutus pagrobtąjį savo draugą. J. Kelpša savo atsiminimuose, rašytuose ištrėmime po 1863 m. sukilimo, pasakojo, kad dar prieš 1820 m. Ganipravo dvarininkas Ivanavičius paėmęs į rekrutus savo valstietį Baracevičių, Kražių gimnazijos antrosios klasės mokinį. Keli šimtai jo draugų nužygiavo į Ganipravą, apsupo rūmus ir, išreikalavę imtinį, triumfuodami grįžo į Kražius. Anot Kelpšos, tai buvęs įspėjimas, „kad dvarininkai neimtų į rekrutus savo žmonių, kurie mokėsi mokyklose“.⁶⁷

Susilaukė valstiečiai klūčių ir siekdami aukštojo mokslo. 1813 m. švietimo ministras įsakė universitetui nepriimti tikraisiais studentais be bajorystės įrodomųjų dokumentų. Tuo pasipiktinęs rektorius Sniadeckis kreipėsi į mokslo apygardos globėją Čartoriskį, vadindamas švietimo ministą grafą Razumovskį didžiausiu laisvės priešu ir prašydamas tuo reikalu pasikalbėti su pačiu caru.⁶⁸ Nieko iš to neišėjo, ir 1819 m. įstatymas uždraudė suteikti mokslo laipsnius „mokestinių luomų asmenims tol, kol jie nebus atleisti iš atitinkamo luomo įstatymų numatyta tvarka“.⁶⁹ Todėl, pvz., Daukantas gavo „susikombinuoti“ bajorystės dokumentus.

Kad papalinės mokyklos riboto švietimo liaudžiai pakanka, manė ir Poška. Viename savo rankraštyje (esančiame Augustino Janulaičio palikime) po kai kurių pastabų apie Nezabitauskio bičių knygelę (1823) ir Šeduvos klebono Juozo Rupeikos 1823 m. išleistą Chodzkos *Jono iš Svisločės* vertimą (kurį būtų reikėję pavadinti *Juozapu iš Šeduvos*) Poška pasisako apskritai apie liaudies švietimą (cituojame, kaip tą rankraščio vietą atpasakoja Meilė Lukšienė):

Lietuvišką pradinę mokyklą laikydamas savaime suprantamu dalyku, jis [t. y. Poška] pasitenkintų, jei valstietis joje išmoktų skaityti, rašyti ir šiek tiek skaičiuoti, o išėjęs gautų štai tokią lietuvišką bibliotekėlę: elementorių, tikybos vadovėlį, maldaknyges (tik jų kalbą būtina peržiūrėti), apie dorą žmogaus pareigas – atseit, dorovės vadovėlį, agronominių knygelių apie kai kurias naujoves (bites, sodus, apynius, bulves); botanikos knygelę apie vaistinguosius augalus [turbūt Pabrėžą prisimena], apie žmonių ir gyvulių sveikatą, apie girtuokliavimo žalą [beje, čia tikras būsimosios Daukanto, Lauryno Ivinskio ir kitų lietuviškos rašto veiklos planas]. Kaimo žmogaus bibliotekoje turi būti lietuvių kalbos gramatika ir žodynas. Lietuvių kalbos gramatikos pagrindų reikia išmokyti, sako D. Poška, papalinėje mokykloje [matyt, čia prisimena vadovybės nepalankumą lietuvių kalbai mokyklose], tačiau kiekvienas toliau besimokantis, ypač ketinantis būti dvasininku, privalo tobulai mokėti lietuvių kalbą.⁷⁰

Liaudies švietimo apribojimas atspindi tą patį luominį požiūrį ar, jei norite, luominį interesą, kuris su kandžia ironija atskleidžiamas Poškos „Mužiko Žemaičių ir Lietuvos“ pabaigoje. Kai muzikas po tokio ryškaus ir iškalbingo jo vargų atvaizdavimo prašo rašyti carui, kad jo padėtis būtų palengvinta, sulaukia šaltai abejingo atsakymo:

⁶⁵ Ten pat, p. 412.

⁶⁶ Ten pat, p. 410.

⁶⁷ V. B-ka [Biržiška], „Ištraukos iš J. Kelpšos atsiminimų“, *Mūsų senovė*, t. III, 1940, nr. 1, p. 65–66.

⁶⁸ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 90.

⁶⁹ V. Merkys, *Simonas Daukantas*, Vilnius, 1972, p. 84.

⁷⁰ M. Lukšienė, „Augustinas Janulaitis ir literatūra“, *Pergalė*, 1978, nr. 11, p. 143–144. Čia minimą Poškos rankraštį (Poškos 1824 m. laiško prof. Jonui Loboikai nebaigtą nuorašą) Meilė Lukšienė paskelbė savo vėlesniame straipsnyje „Iš Augustino Janulaičio archivalijų“ (*Literatūra*, t. XXII (1), 1980, kuriuo nebegalėjau pasinaudoti, nes mano rašinys jau buvo parengtas spaudai).

Ant kieno aš vežimo ir arklių važiuoju,
Pagal jo norą visad giesmelę dainuoju:

Nes bajorui ant ponų pikts žodis nedoru.
Atstanke [= pagaliau?], teisiai kalbant, taip rašyt neliuosu,
Tegul Viešpats Dievas susimyl ant jūsų.

Tokia pigi, kartais net veidmainiška užuojauta dėl valstiečių vargo aštriai pašiepiama Poškos dvielyje:

Kada kas pjaun vištytį, merki akį,
O vargdienius muzikus kasdien rykštėmis plaki.

Viename Vilniaus laikraštyje Jonas Chodzka įrodinėjo aukštesniajam luomui, kad pačių dvarininkų ir viso krašto gerovė ne tik nesipriešina liaudies švietimui, bet gerai suprastas savasis interesas dargi reikalaujant pakelti valstiečius iš skurdo ir tamsos, įskiepyti jų vaikams visuomenines dorybes, nurodyti su kitais luomais jungiančius nesutrukomus ryšius, pagaliau sužadinti nuoširdų prisirišimą prie luomo, kuriame gimė: tegul jie mokyklose ne tik neįgyja noro pakeisti luomą, betgi net išmoksta didžiulis, kad yra gimę žemdirbiais.⁷¹

Tą patį „nuoširdų prisirišimą prie savo luomo“ ir klusnumą ponams skatino ir daug kartų XVIII a. ir XIX a. pradžioje perspausdintasis lietuviškas elementorius:

Slūgos, būkit paslušniais visame ponams kūniškiems, ne tiktai geriems, tikiems, bet ir prikliems, su baime ir striuku ščyrybėj širdies jūsų, bijodamies Dievo ką nors darot, iš širdies darykit kaipo Ponui, o ne žmonėms, tikėdami, jog nuo Pono atimsit algą tėvišką.⁷²

Taigi luominis motyvas vyravo pažiūrose į liaudies švietimą, taip pat ir į lietuvių kalbą. Atseit tegu sau muzikėliai kalba lietuviškai, tegu turi savo lietuviškas religines ar šiaip jau populiarias knygeles, o kas iš liaudies iškils kultūriškai bei ekonomiškai, savaimė įsijungs lenkiškon visuomenėn. Ilgainiui betgi ir tose nekaltose lietuviškose knygelėse imta įžiūrėti eventualų pavojų krašto lenkiškumui. Apie XIX a. vidurį tokių pasisakymų būdavo Vilniaus spaudoje. Pvz., laikraščio *Kurjer Wileński* (1860, nr. 24) bendradarbis karščiaivosi: „Visados stosime, kiek pajėgsime, prieš tuos, kurie, neva gindami lietuvių kalbą, svies nesantaikos kaulą tarp brolių...“⁷³

Panašią nepalankią, netgi tam tikro įtaringumo paspalvintą pažiūrą į lietuvių raštiją 1934 m. aptikau Krokuvos universiteto bibliotekoje esančiame didžiuliam Juozui Kraševskiui rašytų laiškų rinkinyje. Kažkoks A. J. *znad Niemna* (A. J. iš panemunės), nors ir pritarė liaudies švietimo minčiai, bet ir įspėjo, kad liaudis tai baltas lakštas, ir

...mūsų uždavinys tame lakšte įbrėžti gerų lenkų vardą, todėl pažadinimas gyvenimui naujų tarmių [t. y. kalbų], kurios niekada neturėjo savo literatūros ir intelektualinio gyvenimo, yra visiškai priešingas tam tikslui nes ką gi skaitys savo tarme, jei ir mokės? Pagiryje [*na Polesiu*], Volynėje, Ukrainoje, Žemaitijoje, žodžiu beveik kiekvienoje provincijoje yra kitokia tarmė, – argi kiekvienai provincijai kursime atskirą literatūrą? Tai negalima ir nesiderina su Lenkijos nauda [*z interesem Polskii*], nes ateityje gali joje sukelti tokių sąmyšių, kokie dabar yra Galicijoje [ten būta net kruvinų susirėmimų tarp lenkų ir ukrainiečių]. [...] Šiurpas ima dėl ateities matant, kad ir Lietuvoje žadina gyvenimui tą elementą ne tokiu būdu, kad jis, busdamas iš letargo, pasijustų lenku. Privalome stengtis sujungti visus tautiškumo atspalvius į vieną ir vieningą tautą, o visus buvusius nesutarimus naikinti. Elementoriaus parašymas iš tikro atrodo mažas dalykas, kuris nedaug gali turėti įtakos, betgi tai vis tiek yra sėklėlė, iš kurios gali išaugti piktžolės, kurias vėliau reikės išrauti. [...] iš arti pažindami lietuvių liaudį esame įsitikinę, kad su ja turime

⁷¹ J. Chodźko, „O szkołach parafialnych i wiejskich“, *Dzieje Dobroczywności Krajowcy i Zagranicznejey*, Wilno, 1820, t. I, p. 316–319.

⁷² *Mokslas skaytima raszta lietuwiszka dieł mažu wayku*, Wilniuy, 1796, p. [27].

⁷³ M. Biržiška, *Iš mūsų kultūros ir literatūros istorijos*, t. I, Kaunas, 1931, p. 340.

labai apdairiai elgtis ir daug darbo padėti, kad ją pakreiptume į gerą kelią.⁷⁴

Taigi A. J. paprastą lietuvišką elementorių laikė sėkla, iš kurios galėjo išaugti nepageidaujamos piktžolės. Tiesa, A. J. laiškas rašytas, kai Vilniaus universiteto jau senokai nebebuvo, betgi jau ir universiteto laikais buvo tokių, kurie įžvelgė reikalą „sujungti [kaip rašė A. J.] visus tautiškumo atspalvius į vieną ir vieningą tautą“, t. y. į lenkų tautą. Įtakingasis lenkų veikėjas ir publicistas Hugo Kollątajus (1750–1812), artimas rektoriaus Jono Sniadeckio draugas, savo veikale (išspausdintame jau po autoriaus mirties) *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III* (Apšvietos padėtis Lenkijoje paskutiniaisiais Augusto III valdymo metais) teigė, kad svarbi žuvusios Respublikos nusilpimo priežastis buvęs jos daugiatautiškumas, dėl kurio ji negalėjusi sudaryti vieningo valstybinio kūno; valdžios buvusi klaida, kad ji nesistengusi mažinti paskirų dialektų skirtingumą, o neslaviškas kalbas (taigi ir lietuvių!) turėjusi naikinti (*wyćepiać*). Jau bent kai kurių lenkų politinės minties vadų buvo suprasta polonizacijos reikšmė.⁷⁵

Turėjo būti tokių ir Lietuvoje. Štai buvęs Vilniaus studentas teisininkas žemaitis Aleksandras Varkulevičius, 1831 m. sukilimo emigrantas, 1844 m. Prancūzijoje išleistoje savo knygelėje *Cwiazdka na Żmudzi* (Kūčios Žemaitijoje) įtikinėjo, kad būsimoje nepriklausomoje Lenkijoje, kuri apimsianti ir Lietuvą, „žemaičių ir lietuvių kalbos turėsiančios išnykti, nes tik viena lenkų kalba galėsianti gyvuoti“.⁷⁶

Ne toks griežtas, bet vis tiek nepalankumo lietuvių kalbai pavyzdys buvo artimame Vilniaus universiteto sferoms laikraštyje *Tygodnik Wileński* (IV, 1817) išspausdintas B. Žytosieyskio (Žytosejskio) (pseudonimas) straipsniukas „Literatiškai pilietinis projektas“. Visą kraštą nuo Krokuvos iki Raseinių (taigi Lietuva ir Lenkija vienas kraštas, kaip ir Varkulevičiui) apėmęs svetimžodžių gryninimo bei valymo iš kalbos įkarštis. Nuostabu tačiau, kad niekas neiškėlęs projekto sulenkinti įvairių luomų žmonių pavardes, kilusias iš svetimų kalbų. Reiktu, pvz., vokiškas pavardes Berg ir Freytag pakeisti Górskiu (Gurskiu) ir Piątkowskiu (Piontkovskiui), prancūziškąją La Roche (Laroš) – Skalskiu, itališkas Bianchi (Bjanki) ir Negri – Białowskiu (Bialovskiu) ir Czarnockiu (Čarnockiu) ir t. t. Nustebtime, kad autorius reikalauja lenkinti ne tik tokias atėjūnų, bet ir nuo amžių savo krašte gyvenusių lietuvių pavardes (atseit irgi iš svetimų kalbų kilusias): Jonaitį reiktu pavadinti Janowskiu (Janovskiu), Žvirblį – Wróblewski (Vrublevskiu), Baltūnij – Bialecki, Užupį – Zarzecki (Zažecki) ir t. t., o jei kartais negalima būtų išversti lenkiškai, tai tokią pavardę reikia bent aplenkinti, pvz., Sakutį pakeisti į Sakutowicz (Sakutovič).⁷⁷ Galima būtų į tokį siūlymą žiūrėti kaip į savotišką humorą, bet bent lietuviškųjų pavardžių atveju tai buvo neabejotina polonizacijos apraiška, nes ir praktiškai vykdyta.

Žinoma, toli gražu ne visi buvo taip karingai prieš lietuvių kalbą nusiteikę, kaip pirma cituotasis Varkulevičius. Betgi jų daugumai lietuvių kalba buvo svetima ir nerūpėjo. Nenuostabu, kad ir Vilniaus universitetui nerūpėjo lietuvių kalbos gaivinimas, ar juoba lietuviškos tautinės sąmonės kėlimas. Tačiau netiesioginė Vilniaus universiteto įtaka lietuviškajam XIX a. pradžios sąjūdžiui buvo reikšminga. Juk tasai susirūpinimas lietuvių kalba ir raštija, taip pat susidomėjimas savo kraštu ir jo istorija yra galimas tik kultūrinių interesų turinčioje visuomenėje, o krašto kultūrinis pakilimas buvo stipriai Vilniaus universiteto paveiktas. Tiesa, Lietuvos istorija buvo savas reikalas visiems Lietuvos, tegu ir plačia istorine prasme, gyventojams, taigi ir pačiam universitetui, kuris išaugino daug uolių Lietuvos praeities tyrinėtojų. Istorikas Mykolas Balinskis, buvęs Vilniaus universiteto auklėtinis, 1834 II 26 rašė Kraševskiui: „Viskas, kas liečia lietuvių tautos istoriją, beveik visų apleistą, yra labai pageidautina. Darbuotis dėl jos aiškinimo ir medžiagos rinkimo laikau pilietine pareiga [*poczytuje za*

⁷⁴ V. Mc. [Maciūnas], „A. J. laiškas J. Kraševskiui“, *Mūsų senovė*, t. II, 1938, nr. 3, p. 500–501.

⁷⁵ „Rząd takową różnicę mów powinien być ile możności zmniejszać, wielorakie dialekty do siebie zbliżać, języki niesłowiańskie wyćepiać, żeby każdy mówił po polsku z potrzeby związku z rządem, choć mógł' zostać przy swej dawniej mowie przez nałóg lub uprzedzenie“ (C. Bobińska, *Szkice o ideologach polskiego Oświecenia: Kollątaj i Staszic*, Wrocław, 1952, p. 59).

⁷⁶ V. Biržiška, „Iš lietuvių spaudos istorijos“, *Žingsniai*, 1947, nr. 11, p. 15. Apie Aleksandrą Varkulevičių žr. A. Kaupuža, „Ar buvo XIX a. pradžioje išleistas A. A. Varkulevičiaus lietuviškai-lenkiškai-lotyniškas žodynas?“, *Literatūra*, t. IX, 1966, p. 287–290.

⁷⁷ V. Maciūnas, „Lietuvybė XIX a. pradžioje“, *Vairas*, 1936, nr. 2, p. 173.

Mokslo dėmesys lietuvių kalbai

Lietuvių kalba anaipol nesulaukė tiek dėmesio kiek istorija, bet ir čia reiškė tam tikras mokslinis atžvilgis. XIX a. pirmoje pusėje sukurta lyginamoji kalbotyra teikė lietuvių kalbai dėl jos senoviškumo daug reikšmės tyrinėjant indoeuropiečių kalbų šeimą. Betgi jau ir daug anksčiau domėtasi tautų kilmės ir giminystės klausimais, o tam reikalui gausiai naudotasi kalbiniais argumentais. Anot Theodoro Benfey (Teodoro Benfei), senasis kalbų mokslas buvęs visų pirma etnologijos tarnaitė ir bemaž neturėjęs kito tikslo, kaip įrodinėti įvairių tautų giminystę ar negiminystę.⁷⁹ Žinomas XVIII a. vokiečių istorikas Augustas Schlozeris (Šloceris), tyrinėdamas, kurios tautos yra gyvenusios Šiaurės Rytų Europoje, sakosi žiūrėjęs, kurios kalbos dabar čia vartojamos: „...nesikreipiu į jokių istorikus ar kelionių aprašinėtojus, bet tyrinėju tas kalbas patsai iš esamų kalbamokslų, žodynų, taip pat iš Šventojo Rašto vertimų ir t. t.“⁸⁰ Taip pat darė ir mūsiškis Gotfridas Ostermejeris, rašydamas apie senuosius Prūsijos gyventojus: „Su kalbų pagalba aš darau išvadas apie tai, kurios tautos visų pirma tame krašte įsikūrė, iš kur jos atvyko, kurias sritis jos užėmė ir ten išsilaikė.“⁸¹

Tą populiarią tada moksle mintį pasigavo ir studentas Simanas Daukantas: „Linkėti dar reikia, idant ta [t. y. lietuvių] kalba aiškiai būtų išguldyta dėl aiškesnio pažinimo atmainų giminių [t. y. tautų] vidutinių amžių [= viduramžių], be kurios negalės niekuomet aiškiai jų suprasti.“⁸²

Kai lyginamosios kalbotyros metodai dar nebuvo moksliskai ištobulinti, kalbų lyginimas dažnai tebuvo paviršutiniškas, net fantastiškas kartais etimologizavimas. Pvz., Daukantas pasiėmė iš Teodoro Narbuto straipsnio „Domniemanie o dawnych litwinach“ (Spėliojimas apie senovės lietuvių, *Tygodnik Wileński*, 1817, t. III) naivų žemaičių miestų vardų aiškinimą:

Vandeneiviai, išeidami iš jūros, plaukė Nemunu pagal iki upei Dubysai; išvydę ten bažnyčią, tarė iš džiaugsmo: „Še, radom!“ Kurią vietovę praminė paskui Seredžiumi. Plaukdami toliau Dubysą, norėjo atsiilsėti šėtre ant skardžio ir tarė „Čia kiškim ženklus“, – tai yra žymės karūnelė; nuo to laiko vietovė, arba miestelis, tapo vadinamas Čekiške. Plaukdami dar toliau, rado dideles ir tamsias girias, o nebegalėdami bestengti, tarė: „E! yra galas!“ Kuri vietovė iki šiai dienai vadinasi Ariogala. Bet, nebegalėdami ne medėmis bestengti, pasakė: „Bet ir galas.“ Kuri vietovė šandie tebesivadina Betygala.⁸³

Panašių etimologizavimų ir nevykusių lyginimų su kitomis kalbomis, kokių ligi šiol teberandame įvairių diletantų raštuose, nemaža buvo jau ir iš seniau. Lietuvių kalba buvo lyginama su lotynų, graikų, slavų, gotų, suomių, net su hebrajų kalbomis. Visa tai nebeturi mokslinės vertės, betgi tada ne vienam buvo akivaizdus lietuvių kalbos mokslinės svarbos pripažinimas.⁸⁴

Savo rašinyje *Rozmyślania wieśniaka rolnika* (Kaimiečio artojo mąstymai) Dionizas Poška pasisakė:

Kiekvienas sąmoningas žmogus [...] visų pirma trokšta žinoti savo tėvynės, savo tautos, krašto istoriją. [...] Taigi aš, kaimietis artojas ir grynas žemaitis, eidamas savo protėvių keliu, pirmiausia stengiausi pažinti ir išmokti [...] savo gimtąją lietuvių kalbą, o vėliau skaičiau kai kuriuos senesnius ir vėlesnius lenkų istorikus.⁸⁵

Tame Poškos rašinyje yra daug įvairių etimologizavimų.

Tam tikras lituanistikos centras tada buvo Karaliaučius, kurio profesorius Liudas Rėza plačiai garsėjo kaip tų dalykų specialistas. Jo veikalai buvo ne kartą minimi spaudoje ir recenzuojami. Pvz.,

⁷⁸ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 176.

⁷⁹ T. Benfey, *Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland*, München, 1869, p. 330.

⁸⁰ A. L. Schlozer, *Allgemeine nordische Geschichte*, Halle, 1771, p. 291.

⁸¹ G. Ostermeyer, *Gedanken von den alten Bewohnern des Landes Preussen*, Königsberg, 1780, p. IV.

⁸² S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 64.

⁸³ Ten pat, p. 47.

⁸⁴ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 100–127 (skyrius „Lietuvių kalbos mokslinės svarbos supratimas“).

⁸⁵ D. Poška, *Raštai*, Vilnius, 1959, p. 263.

gražiai jį paminėjo žymusis germanistas Jakobas Grimmas:

...praėjusioje kartoje yra iškilęs puikus poetas Donelaitis; jo kūrybos išleidimu pasižymėjo ponas profesorius Rėza iš Karaliaučiaus. [...] Šis mokslininkas, kuriam turime dėkoti ir už gilią lietuviškosios biblijos analizę (Karaliaučius, 1816), turėtų netrukus įvykdyti savo pažadą ir paskelbti lietuvių liaudies dainų.⁸⁶

Vėliau recenzavo Grimmas Rėzos dainyną. Varšuvoje apie Rėzos veikalus rašė lenkų žodynininkas Samuelis Bogumiłas Linde (Samuelis Bogumilas Lindė).

Susidomėjo lietuvių kalba ir Varšuvos mokslo bičiulių draugija (Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk). Jos pirmininkas vysk. Janas Albertrandi, 1803 VI 5 draugijos posėdyje nurodęs, kad tautų kilmę galima tyrinėti ne tik iš senųjų autorių liudijimų, nes tautų giminybę ir jų išsišakojimus gali gerai paaiškinti kalbos ir išlikę negyvieji paminklai, toliau kalbėjo: „Tai buvo mūsų draugijai paskata ieškoti tikslesnių žinių apie kalbą tautos, taip ilgai, taip glaudžiai su mumis sujungtos, kad vieną bendrą su mumis pripažino tėvynę, nors ir buvo skirtingos kilmės.“⁸⁷ O kurgi kitur galėjo kreiptis draugija, kaip ne į Vilniaus universitetą, kuris 1803 II 17 raštu pranešė, kad pagal išgales atsakysias į tą pagirtiną pasiteiravimą ir įpareigojęs kelis savo narius parankioti žinių apie lietuvių kalbą.⁸⁸ Universiteto komisiją sudarė profesoriai Pilypas Nerijus Golianskis (Golanski), Simanas Malevskis, Juozas Mickevičius (tas pats, kuris 1808 m. patvirtino Kalvarijos mokyklos draudimą mokiniams kalbėtis lietuviškai) ir Mykolas Šulcas (Szulc), kurie kartu su Varšuvos draugijos nariu Lietuvos teisės istoriku Tadu Čackiu 1804 XII 4 surašė 27 punktų raportą apie lietuvių kalbą.⁸⁹

Galbūt su anuo Varšuvos draugijos pasiteiravimu reiktų sieti universiteto įsakymą mokykloms, apie kurį užsimena Motiejus Valančius *Žemaičių vyskupystėje*: „Metuose 1803 per šviesiausią ciesorių Aleksandrą I atnaujinta visuotinė Vilniaus mokslinyčia (*uniwersytet*) pradėjo Žemaičių mokslinyčioms laidyti įvairius įstatymus ir įsakė: [...] 3. Kad rankiotų žinias apie senovės darbus ir liežuvį žemaičių.“⁹⁰

Atrodo, kad universiteto įsakymas ir buvo tuoj pat vykdomas. Štai vizitatorius Vincentas Matusėvičius 1804 m. pavedė Kėdainių, Raseinių, Kražių ir Padubysio vidurinių mokyklų mokytojams „stropiai rinkti visas smulkmenas, kurios galėtų nušviesti žemaičių kalbos pradžią ir jos savybes, [...] pastabas, raštus, dainas ir t. t., tąja kalba surinktas, siųsti universitetui“.⁹¹ 1805 m. ir Golianskis (vienas iš anos profesorių komisijos narių) ragino mokytojus įsijungti į šį darbą.⁹²

Beje, ana komisija, sudėta dargi ne iš kalbininkų, stokojo kvalifikacijų autoritetingai pasisakyti apie lietuvių kalbą. Antai Juozas Mickevičius, vėliau gavęs Aleksandro Butkevičiaus lietuvių kalbos gramatiką, 1811 IV 22 laiške kun. Vincentui Valmikui, kuris rūpinosi tos gramatikos išleidimu, prisipažino: „Aš apgailėstauju, kad jos [t. y. lietuvių kalbos] nemoku ir todėl negaliu prisidėti prie jos tobulinimo.“⁹³ Ne didesni lietuvių kalbos žinovai turėjo būti ir kiti komisijos nariai, kilę iš Lietuvos gudų krašto ar net iš Lenkijos atvykę. Nenuostabu, kad anas raportas Varšuvos mokslo draugijai nebuvo koks sistemingas lietuvių kalbos apibūdinimas, o šiaip jau palaidas įvairių pastabų apie lietuvių kalbą rinkinys, kuris ir negalėjo patenkinti draugijos. Todėl ji pavedė savo naujam nariui kun.

⁸⁶ A. Jovaišas, *Liudvikas Rėza*, p. 45.

⁸⁷ V. Maciūnas, „Bohušo veikalas apie lietuvių kalbą“, *Archiwum philologicum*, t. VI, 1937, p. 86 {RR, p. 348}.

⁸⁸ „Wezwanie to do Uniwersytetu do pomocy w wyświeceniu własności Języka Litewskiego przez JWWMśc Pana Dóbr. w Imieniu Towarzystwa uczynione przyjęte zostało na Sessyi onego z tym uczuciem iakie iest skutkiem wysokiego szacunku tak dla Mężów wybranych. Towarzystwo to składaiących, iakotez dla prądy Ich gorliwcy na rozszerzenia światła i zachowania pamiątek Narodowych poświęconey. Mimo więc zatrudnień iakie z powodu nowego urzędzenia Szkół Kraiowych przybyły, Uniwersytet chcąc ile możności odpowiedzieę temu chlubnemu dla niego wezwaniu, zobowiązał kilku członków swoich, którzyby stosownie do pytań, przez JWWMśc Pana Dobrodzieja wyszczególnionych, żądane wiadomości i uwagi zebrali i ułożyli o Języku Litewskim. [...] Podpisano X. Naruszewicz Sekre: Uniwer. Wil. dnia 17 Feb. 1803. Wilno“ (mano pasidarytas išrašas iš Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyno).

⁸⁹ Raportą iš rankraščio paskelbė Pranas Augustaitis, *Pierwiastki litewskie we wczesnym romantyzmie polskim*, Kraków, 1911, p. 44–46. Yra ir lietuviškas to veikalo vertimas: *Lietuvybės elementai lenkų romantizme* (Vilnius, 1921).

⁹⁰ M. Valančius, *Raštai*, Vilnius, 1972, t. II, p. 250–251.

⁹¹ J. Lebedys, *Simonas Stanevičius*, Vilnius, 1955, p. 53.

⁹² M. Lukšienė, *Lietuvos Švietimo istorijos bruožai*, p. 139.

⁹³ A. Kaupuž ir I. Lukšaitė, „A. Butkevičiaus gramatikos byla“, p. 135.

Pranciškui Ksaverui Bohušui (Bohusz), 1804 m. atsikėlusiam Varšuvon iš Lietuvos, parengti pranešimą apie lietuvių kalbą. Lietuvoje Bohušas buvo aktyviai dalyvavęs visuomeniniame ir politiniame gyvenime, pvz., dalyvavo ruošiant Jokūbo Jasinskio sukilimą (sukilimo akte siūlė paskelbti valstiečių laisvę), buvo rusų suimtas ir vos išvengė ištėrimo Sibiran. 1803 m. buvo paskirtas generaliniu Lietuvos mokyklų vizitatorium. Rūpindamasis lietuvių liaudies švietimu, jis 1803 m. siūlė universitetui įsteigti Žemaitijoje didelį (200 mokinių) našlaityną – internatą neturtingiesiems. Vizitacijos akte rašė: „Sprendžiant iš lietuvių charakterio, tokia įstaiga duotų gerų vaisių, o visa Žemaitija už greitą ir visuotinį apšvietimą būtų dėkinga Vilniaus universiteto globai.“⁹⁴ Bohušas buvo gimęs Ukmergės apskrities Vaisgenių kaime ir turbūt buvo nebajoriškos kilmės, nes jo tėvas buvo paprastas sodininkas.⁹⁵ Taigi Bohušas jau iš mažens bus mokėjęs lietuviškai, tik to mokėjimo nepakako Varšuvos draugijos pavestam darbui. Tad pasitelkė įvairias reikalingas knygas: Konstantino Sirvydo ir Pilypo Ruigio žodynus, žinomąjį Ruigio lietuvių kalbos tyrinėjimą (*Betrachtung der litauischen Sprache*) ir dar kitų autorių veikalų. Savo pranešimą apie lietuvių kalbą Bohušas paskaitė 1806 m. draugijos susirinkime. 1808 m. jo rašinys buvo išleistas atskira knyga, o 1810 m. paskelbtas draugijos metraštyje. Kadangi tai buvo pirmoji stambesnė knyga apie lietuvių kalbą, parašyta lenkiškai, ji sulaukė nemaža dėmesio Lietuvos bei Lenkijos šviesuomenėje. Anot Jano Karłowicziaus (Karlovičiaus), „Bohušo veikalas daugiau kaip pusę šimtmečio buvo rašantiesiems apie Lietuvą pagrindine ir neįtariamą kompetencijos lingvistine medžiaga“.⁹⁶ Ypač veikė Bohušo veikalas lietuvius tokiu dideliu jų gimtosios kalbos išaukštinimu, jos grožio, turtingumo ir senoviškumo iškelimu.

Savo veikale Bohušas kreipėsi į Vilniaus universitetą:

...drįstu siūlyti imperatoriniam Vilniaus universitetui, kurio garbės nariu būti laikau sau laime, kad tai, ką Keltų akademija Prancūzijoje daro dėl jau žuvusios keltų kalbos, Universitetas savo tautos garbei dėl dar nežuvusios lietuvių kalbos padarytų [...] iš asmenų, žinomų savo krašto meile ir kiek mokančių lietuviškai, sudarydamas draugiją, kuri užsiimtų žodžių, priešodžių, padavimų, senovės paminklų rinkimu ir kuri [...] rūpintųsi leisti knygas liaudžiai ir klebonams, dar iki šiol lietuviškai labai daugelyje vietų krikščionių tikėjimą aiškinantiems, ir tuo būdu lietuvių kalbą nuo greito žuvimo išgelbėtų.⁹⁷

Deja, universitetas neatkreipė dėmesio į Bohušo norą. Pagaliau tai juk tebuvo šiaip jau nieko neįpareigojantis pageidavimas, o ne koks formalus siūlymas. Tokį padarė populiarusis Vilniaus visuomenininkas ir universiteto bibliotekininkas Kazimieras Kontrimas 1822 m. raštu, raginančiu steigti universitete lietuvių kalbos katedrą.⁹⁸ Ta kalba esanti liaudies plačiai vartojama. Be to, tokios galingos kadaise tautos kalba reikalinga įvairiems senosios lietuvių, lenkų, prūsų, rusų ir totorių istorijos klausimams paaiškinti. Karaliaučiaus akademija jau seniai turi lietuvių kalbos katedrą, o Dorpatu (Tartu) universitete yra estų ir latvių kalbų lektoriai, nors tomis kalbomis daug mažiau žmonių kalba kaip lietuviškai. Visuomenė seniai pageidauja lietuvių kalbos mokymo Vilniaus universitete. Tam didelių lėšų nereiktų, nes galima būtų lektorium pakviesti neturtingą Raseinių dvarininką Leoną Uvainį. Jis susipažinęs su senosiomis kalbomis (hebrajų, graikų ir lotynų), o iš naujųjų – ispanų ir rusų, taip pat neblogai moka prancūziškai ir vokiškai. Itin domisi lietuvių senienomis ir tuo reikalu yra atlikęs kelionę Vokietijon, tirdamas herulių pėdsakus. Turi tinkamą biblioteką ir nuolat darbuojasi prie etimologinio lietuvių kalbos žodyno. Yra tikras eruditas. Nors jau nebejaunas, bet sveikas ir stiprus, o darbą ir mokslą nepaprastai mylįs. Lietuvių kalbos pratybos būtų privalomos visiems Vyriausios seminarijos (ji buvo prie universiteto) klierikams iš Žemaičių diecezijos,

⁹⁴ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai*, p. 421.

⁹⁵ V. Biržiška, *Aleksandrynas: Senujų lietuvių rašytojų, rašiusių prieš 1865 m., biografijos, bibliografijos ir biobibliografijos*, t. II, Čikaga, 1963, p. 162.

⁹⁶ J. Karłowicz, „O języku litewskim“, *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*, t. II, Kraków, 1875, p. 141.

⁹⁷ X. Bohusz, *O początkach narodu i języka litewskiego rozprawa*, Warszawa, 1808, p. 4–5.

⁹⁸ S. Pigoń, *Z dawnego Wilna*, Wilno, 1929, p. 26–28.

galėtų lankyti ir Vilniaus seminarijos klierikai; taip pat ir kai kurie kandidatai iš mokytojų seminarijos. Pasinaudotų tuo mokslu ir tie, kurie numato valdininkauti apskrityse, kur vyrauja lietuvių kalba; taip pat naudinga tai būtų ir giliau tyrinėjantiems Šiaurės tautų istoriją. Uvainis turėtų galimybę ir paskatinimą baigti savo literatinius darbus ir išleisti etimologinį žodyną. Lietuvių kalbos mokymui universitete būtinais reikia erudito, nes kitaip dalykas taptų pajuokos ir paniekos vertas. Be Uvainio, nieko kito tinkamo tikrai nėra iš lenkų (taigi Kontrimui žemaitis Uvainis tik *gente samogita*, o *natione polonus*). Jeigu Uvainis nepatiktų, geriau būtų tada projektą atidėti ar pasikviesti kokį mokytoją vokiečių iš Karaliaučiaus – bet tai daug brangiau kainuotų.

Nors katedra ir nebuvo įsteigta, betgi universitetas, kaip rodo ne per seniai paskelbta nauja archyvinė medžiaga, ir toliau tuo domėjosi. 1825 m. švietimo ministrui pasiteiravus dėl 1803 m. universiteto statuto eventualaus papildymo ar pataisymo, Literatūros ir laisvųjų menų fakultetas 1825 IX 20 posėdyje pasisakė už lietuvių kalbos katedrą: „Lietuvių kalbos paskaitos (alga 1400 rb.) svarbios ir filologiniu požiūriu, ir todėl, kad didžioji Vilniaus ir gretimųjų gubernijų dalis kalba šia kalba“; toliau panašiai argumentuojama, kaip 1822 m. Kontrimo rašte. Lietuvių kalba siūlyta šalia kitų kalbų 1828 m. Švietimo ministerijai pasiūstame Vilniaus mokslo apygardos kuratoriaus naujame universiteto statuto projekte.⁹⁹ Reikalą biurokratišku tempu besvarstant, Lietuvą sukrėtė sukilimas, ir universitetas buvo uždarytas, nebesulaukęs lietuvių kalbos katedros.

Reikia nurodyti, kad Vilniaus universitete nebuvo ir polonistikos katedros (rusų kalbos ir literatūros katedros, aišku, negalėjo nebūti caro patvirtintame universitete). Buvo rasta išeitis: lenkų kalbos ir literatūros dalykai buvo prijungti prie retorikos ir poezijos kurso. Juos keletą metų dėstė vėliau išgarsėjusio lenkų rašytojo Juliaus Slovackio tėvas Euzebijus, o nuo 1818 m. Leonas Borovskis. Geras Vakarų literatūros žinovas, jis supažindino savo studentus su naujomis literatūros srovėmis ir skatino domėjimąsi tautosaka. Jei būtume uolesni, gal galėtume rasti, Borovskio manymu, senoviškų pasakojimų, religinių giesmių ir istorinių padavimų, kurie būtų verti lyginti su gražiosiomis anglų baladėmis ir trubadūrų poezija.¹⁰⁰ Abejojo tuo jo studentas Adomas Mickevičius (pastabose prie *Gražinos*, 1823), nes Prūsijoje

...kryžiuočiai, grasindami mirties bausme pareigūnams ir visiems, kurie turėjo ryšių su vyresnybe, draudė vartoti lietuvių kalbą; išnaikino mūsų krašte kartu su čigonais ir žydais vaidilas – lietuvių bardus, kurie patys žinojo savo tautos žygius ir sugebėjo apdainuoti. O Lietuvoje, įvedus krikščionybę ir lenkų kalbą, senieji dvasininkai ir gimtoji kalba buvo paniekinta ir užmiršta. Nuo tol liaudis, pavergta ir pririšta prie žemės, nebevertodama ginklo, pamiršo ir karių dainas, ištaikė tik labiau tinkamas dabartinei savo padėčiai raudas ir lyrines dainas. Jei skamba dar kur istorinė ir herojinė poezija, tai tik visiškai slapta namuose arba per apeigas, susijusias iš seno su prietarais.

Dar skeptiškesnis buvo kitas Borovskio studentas Simanas Stanevičius:

Tikėtisi, idant būtų dainos nuo karžygių senovės lietuvių ir žemaičių, kurias dainavo vaideliotai, mūsų žemės vyresnieji ir dainininkai, yra tuščia dingstis. [...] Mažne be abejo galima sakyti, jog visos šiandien randamos žemaičių dainos nėra ankstyvesnės už paskutiniąsias kares švedų su lenkais pradžioj XVIII amžiaus.¹⁰¹

Lietuvių kalbai prof. Borovskis, atrodo, nebuvo palankus. Jis buvo vienas iš tų cenzorių, kuris sukliudė Strazdo poeziją išleisti. Strazdas savo 1824 m. skunde universitetui dėl cenzūros komiteto kaltino ir Borovskį, „kuris irgi išjuokdamas ir cenzūros nepasirašydamas, ir taip pat nenurodydamas teisinio pagrindo, delsia iki šiol“. Dar prikišo Strazdas cenzoriams, kad „jie nemoka gimtosios kalbos, kurią puikiausiai turėtų mokėti“.¹⁰²

Buvo universitete ir tokių, kurie ne tik mokėjo lietuviškai, bet ir ta kalba domėjosi bei rūpinosi. Štai

⁹⁹ V. Merkys, *Simonas Daukantas*, p. 63–64.

¹⁰⁰ [L. Borowski], *Uwagi nad poezyją i wymową*, Wilno, 1820, p. 83–84.

¹⁰¹ S. Stanevičius, *Raštai*, p. 139–140.

¹⁰² *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija*, p. 308. Lenkiškas Strazdo skundo originalas: V. Vanagas, *Antanas Strazdas*, Vilnius, 1968. p. 323–325.

matematikos profesorius vainutiškis žemaitis Zacharijas Nemčevskis (Niemczewski) gilindamas savo studijas Paryžiuje ir ten susipažinęs su prancūzų geografą Conradu Malte-Brunu (Konradu Malte-Brunu) parašė jo veikalui *Tableau de la Pologne* (Lenkijos paveikslas, 1807) du skyrius apie Lietuvą ir apie lietuvių kalbą, ten pateikdamas trumpą prancūzų–lietuvių kalbų žodynėlį ir linksniavimo bei asmenavimo pagrindus. 1811 m. jis parašė palankią nuomonę apie kun. Aleksandro Butkevičiaus ketintą išleisti gramatiką:

Atidžiai perskaičiau Jo Malonybės Kun. A. Butkevičiaus parašytą žemaitiškai-lietuviškos kalbos gramatiką, kurioje trumpai, aiškiai ir tiksliai yra išdėstytos tos kalbos svarbiausios taisyklės. Manau, kad ją paskelbti spaudoje būtų naudinga tiems, kurie norėtų tiksliai pažinti žemaičių-lietuvių kalbą ir tiems, kurie ketintų aprašyti lietuvių tautos pradžią. Reikėtų linkėti, kad autorius, kuris taip iš pagrindų moka lietuvių kalbą, imtųsi rašyti pačios žemaičių-lietuvių kalbos gramatiką lenkams, kad, visus pagrindinius jos dialektus tarpusavy palyginęs, išrinktų iš jų tai, kas gali būti tinkamiausio žmogaus minčiai išreikšti.¹⁰³

Lietuviškai mokąs Nemčevskis ne tik buvo paprašytas pareikšti savo nuomonę apie Butkevičiaus gramatiką, bet ir pasirašė cenzūros leidimą Antano Strazdo išverstam *Himnui apie Š. Jackų* (1816).¹⁰⁴

Nemčevskio iniciatyva 1810 XI 15 mokslinėje universiteto sesijoje buvo paskaityti Dionizo Poškos lietuviški eilėraščiai (daugiausia lotynų ir lenkų poetų vertimai), Nemčevskio gauti per Kauno mokyklos vedėją Simaną Laurinavičių. Norėta pasiklausti, kaip harmoningai lietuviška poezija skambanti. Protokole įrašyta: „Profesoriai, kuriems ši kalba buvo žinoma [tarp jų, aišku, buvo ir Nemčevskis], tvirtino, kad autorius daugelyje vietų gan vykusiai išreiškęs poetų klasikų mintis.“ Buvo nutarta prie autoriui gražinamos jo kūrybos pridėti ir universiteto sesijos protokolo ištrauką.¹⁰⁵ Be abejo, tai turėjo ne tik paglostyti paties Poškos autorinę savimeilę, bet ir pakelti lietuvių kalbos ir poezijos vertę jo draugų akyse.

Ir kiti mokslo žmonės paskatindavo lietuvius vertinti ir tyrinėti savo gimtąją kalbą. Štai Jokimas Lelevelis, būsimasis Vilniaus profesorius, 1808 m. rašydamas gana populiariu tada lietuvių ir herulių giminytės klausimu ir nurodydamas, kad apie tą giminytę galima galutinai tik iš lietuvių kalbos duomenų spręsti, reiškė viltį: „Kad tas malonus smalsumas būtų tautiečiams akstinas iškelti nupuolusią ir nykstančią kalbą.“¹⁰⁶ Ten samprotaudamas apie lotyniškuosius pėdsakus lietuvių kalboje, Lelevelis ėmė ir suabejojo: „Galbūt tačiau ir klystu, nemokėdamas tos kalbos.“¹⁰⁷ 1816 m. recenzuodamas Alojzo Orchowskio (Orchovskio) veikalą apie lenkų tautos pradžią, Lelevelis pastebėjo, kad veikalas esąs tuo svarbesnis, nes autorius mokąs taip pat ir lietuviškai. Bohušo veikalo recenzijoje šalia aštrios jo kai kurių istorinių išvedžiojimų kritikos Lelevelis rado reikalo pabrėžti: „...nieko negaliu prikišti jo gimtosios kalbos pagyrimams. Tai yra iš tikrųjų tobula kalba, tokia pati kaip slaviškos ir teisingai gali būti lyginama su graikų.“¹⁰⁸ Todėl Lelevelis ir pareiškė lietuviams savo pageidavimą: „Kadgi tai paskatintų lietuvius tobuliau pažinti nuosavą kalbą. Visi gali tautas istoriškai tyrinėti, betgi nagrinėti jos tobulumus bei ypatybes ir giminingumą su kitomis kalbomis dera patiems tautiečiams.“¹⁰⁹ Pastarasis sakiny (,,Visi gali...“) taip įstrigo Poškai mintin, kad jį paėmė kaip motto savo rašiniui *Rozmyślania wieśniaka rolnika* (Kaimiečio artojo mąstymai; beje, 1829 m. išspausdintame pataisytame tekste to motto nėra).

Tą pačią mintį mielai pasigavo ir kiti, tarp jų ir studentas Daukantas. Aiškiai piktindamasis jis rašė:

Vienok yra ir tokių mokytų, kurie stigavoja, jog lietuvių kalba būk esanti sąmėžiniu visokių kalbų [pavyzdžiui, XVIII a. švedų mokslininkas J. Thunmannas tvirtino, kad lietuviai „yra slavai, sumišę su suomiais ir gotais“¹¹⁰], bet

¹⁰³ A. Kaupuž ir I. Lukšaitė, „A. Butkevičiaus gramatikos byla“, p. 136.

¹⁰⁴ Lietuvos TSR bibliografija, ser. A: *Knygos lietuvių kalba*, t. 1: 1547–1561, Vilnius, 1960, p. 378.

¹⁰⁵ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai*, p. 93.

¹⁰⁶ J. Lelewl, *Rzut oka na dawność litewskich narodów i związki ich z herulami*, Wilno, 1808, p. 9.

¹⁰⁷ Ten pat, p. 45.

¹⁰⁸ J. Lelewl, *Wzmianka o naydawniejszych dzieiopisach polskich i uwagi nad rozprawą JWJX Bohusza*, Warszawa, 1809, p. 52.

¹⁰⁹ Ten pat, p. 56.

¹¹⁰ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 117.

tie vyrai tą stigavoja, patys nemokėdami gerai tos kalbos, bet perskaitę nekuriuos išguldymus iš vokiškos arba lenkiškos kalbos, kuriuose radę tikrai kelis žodžius svetimus, ir dėl tų kelių žodžių vadina Lietuvos kalbą nuošlavomis visokių kalbų. Vienok tų vyrų stigavojimas nieko nedarodys, gaila tikrai yra veizint į jų raštus, jog anie kitose žiniuose per daug didžiais, o toje didžiai mažais vyrais rodos. Jei anie patys mokėtų tą kalbą, kitaip sakytų ir dar dyvytųsi iš to, jog ana lig šio laiko taip gražia, taip teisinga perbuvo.¹¹¹

Džiaugdamasis Lelevelio ir Bohušo darbais, Poška 1810 m. lietuviškai parašė jiems skirtą iškilmingą odę, kurioje ragino: „...žemaičiai, pažinkit išmintingas knygas, / Kurias rašė mozūras ir mūsų kunigas.“ Tos ir dar kitos „išmintingos knygos“ labai stiprino lietuviškąjį XIX a. pradžios sąjūdį, nes autoritetingai diegė mintį, kad lietuvių kalba svarbi mokslui ir kad ją tyrinėti reikia visų pirma tiems, kurie ją moka; taigi, patiems lietuviams.

Lietuvos istorija: praeities garbė ir grožis

Be rūpinimosi gimtąja kalba, lietuviškajam XIX a. pradžios sąjūdžiui būdingas ir vis stiprėjantis domėjimasis savo krašto istorija. Čia ir Vilniaus universiteto vaidmuo yra reikšmingas. Tiesa, universitete, ypač rektorijaujant matematikui bei astronomui Jonui Sniadeckiui (1807–1815), buvo aiškiai proteguojami gamtos ir tikslieji mokslai. Jis netgi įrodinėjo Vilniaus apygardos kuratoriui, kad istorijos mokslas svarbus tik gimnazijoje, o universitetui jis nebereikalingas.¹¹² Jo brolis prof. Andrius Sniadeckis Vilniaus satyriniame laikraštyje *Wiadomości Brukowe* (Gatvės žinios) 1818 m. pasišaipė iš istorijos reikšmės: jei nebūtų istorijos,

...žmonės nežinotų, kad prieš du ar tris tūkstančius metų taip pat apgaudinėjo, užmušinėjo ir plėšikavo, kaip ir dabar; kad save laikė apšviestais, o kitus barbarais. [...] Kai kurie labai mokyti žmonės įrodė, kad be istorijos nieko negalima būtų mokėti, nieko pradėti; kad net batsiuviams ji tikrai reikalinga. Ir tiesa, senovės žmonės taip pat vieni kitiems siūdavo batus, kaip ir mes dabar.¹¹³

Tame vadinamųjų Vilniaus Nenaudėlių draugijos (Towarzystwo Szubrawców) laikraštyje buvo pašiepta Bohušo mintis apie gilios senovės turtingą lietuvių literatūrą, taip pat pabaksnotas Poškos Baublys, dėl ko piktinis ir pats Poška, ir kiti Žemaičių bajorai, kuriems Baublys buvo savotiškas Žemaičių lietuviškojo patriotizmo simbolis.¹¹⁴

Ištisą dešimtmetį Istorijos katedra neturėjo dėstytojo, kol pagaliau 1815 m. buvo pakviestas Jokimas Lelevelis, buvęs Vilniaus universiteto auklėtinis. Nors neilgai dėstė (1815–1818, 1822–1824), bet dėl savo gabumų ir puikios iškalbos aukštai pakėlė istorijos mokslą Vilniuje. Adomas Mickevičius jam pagerbti 1822 m. skyrė ilgą entuziastingą eilėrašį, o Mickevičiaus kolega filomatas Jonas

¹¹¹ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 64.

¹¹² T. E. Modelski, „Sprawa powołania J. Lelewela na katedrę historii w Wilnie“, *Ateneum Wileńskie*, t. VI, 1929, p. 170.

¹¹³ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 192.

¹¹⁴ V. Maciūnas, „Lietuviškieji dalykai Vilniaus šubravcų satyroje“, *Mūsų senovė*, t. II, nr. 1 ir 2, 1937–1938 (RR, p. 206–219). Kad „šubravcai“ visai nesuprato prasidedančio lietuvių tautinio atgimimo, taikliai nurodė Z. Skwarczyńskis: „Kaip beveik visur tautinių sąjūdžių pradžioje, taip ir Lietuvoje jos senybėmis domėjosi mėgėjai, stokojusieji mokytojai ir kritiškumo diletantai. Tad nesunkiai būdavo juokingų pretenzijų, nepaprastų teorijų, archeologinių apsirikimų ir mistifikacijų. Tyčiojosi iš jų „šubravcai“ [t. y. *Wiadomości Brukowe* bendradarbiai], savo pašaipų taikiniu imdami Dionizą Paškevičių, atradėję šimtamečio ažuolo Baublio, kurio didžiuliame išpuvusiame viduje įsteigė lietuvišką senienų muziejų. [...] Nenujautė, neturėdami glaudesnių ryšių su lietuvių liaudimi, kokį vaidmenį, formuojant dabartinį lietuvių tautiškumą, vėliau suvaidino mėgėjiški istoriniai bandymai Paškevičių ir Narbutų, visai sulenkėjusių bajorų [čia reiktų padaryti ypač dėl Poškos tam tikrų rezervų, nes jie vis dėlto išsiskyrė iš bajoriškosios daugumos], skatinamų nesuinteresuotos meilės savo kraštui ir genčiai, iš kurios išaugo“ (Z. Skwarczyński, *Kazimierz Kontrym. Towarzystwo Szubrawców*, Łódź, 1961, p. 167). Panašiai ir Vincas Kudirka, kai dar buvo kiaurai sulenkėjęs gimnazistas, Basanavičių laikė „komediantu“. Dar net po šimto metų buvęs Vilniaus Stepono Batoro universiteto profesorius Konradas Górkis (Gurskis) su atlaidžiai ironiška šypsena Dionizą Pošką, „fanatišką Lietuvos praeities mylėtoją“, vadino pusiau jaudinančia, pusiau komiška asmenybe, o jo entuziazmą laikė jaunuolišku, netgi vaikišku: „Dionizy Paszkiewicz, poeta piszący po polsku i po litewsku (recte po żmudzku), fanatyczny miłośnik przeszłości Litwy, zbieracz starożytności, figura na poły komiczna i niezwykle na swoje czasy popularna. Aczkolwiek w latach, gdy budzą się wspomniane zainteresowania litewską przeszłością i językiem, Paszkiewicz nie jest zgoła młodziekiem [...], entuzjam jego dla modnych dociekań jest nawskroś młodzieńczy, abu nie rzecz – dziecinny“ (K. Górski, *Z historii i teorii literatury*, Warszawa, 1959, p. 92).

Čečotas (Czeczot) rašė: kai Lelevelis „pradėjo kalbėti, užtemdė Sniadeckius ir viską, kas yra pasaulyje“.¹¹⁵ Be Lelevelio, didžiai nusipelnė istorijos mokslui Vilniaus universitete mylimasis Daukanto profesorius Ignas Onacevičius, gilusis Lietuvos teisės istorikas Ignas Danilavičius ir po jo universitete dėstęs Juozas Jaroševičius.

Domėjimasis savojo krašto istorija jau buvo pasidaręs platus kultūrinis ir visuomeninis reiškinys, o ne tik kelių universiteto profesorių reikalas. Respublikai merdint ir žlugus, istorija netruko tapti pagrindine visuomenės patriotinio stiprinimo priemone. XVIII a. pabaigos didžiojo lenkų istoriko vysk. Adomo Naruševičiaus tikslas buvo „parodyti, kokie garbingi buvo protėviai, kokia galinga buvo tauta, kokia taigi nupuolus ji yra dabar ir kaip iš tokio nuopuolio pakilti reikia ir galima“.¹¹⁶ Julianas Niemcewiczius (Nemcevičius), norėdamas supopuliarinti savo krašto istoriją, eilėmis surašė svarbesnius lenkų istorijos momentus (*Spiewy historyczne*, 1816). Jis pasisakė būsiąs laimingas, jei jo giesmės, jaunimo niūniuojamos (prie giesmių buvo pridėtos natos), gerų motinų kartojamos vaikams, įstengsiančios įkvėpti būsimums kartoms tą krašto meilę, tą drąsumą, kuriais kadaise garsėjęs lenkas. Tą patį troškimą turėjo ir mūsų Daukantas: „...dėl tų motinų rašiau, kurios geba savo vaikams darbus jų bočių prabočių pasakoti.“¹¹⁷ Pageidavo Poška: „...gal atsiras koks žemaitis ir lietuvis, kuris išdrįs žemaičių ir lietuvių kaimiečių reikalui tą pačią mūsų istoriją (sekdamas Niemcevičiaus giesmėmis) eilėmis sudėti.“¹¹⁸ Ir ne tik pageidavo, bet ir pats, kaip minėjo Simanas Stanevičius 1836 IV 16 laiške Teodorui Narbutui, „rašė rimuotomis eilėmis žemaitiškai Lietuvos istoriją“.¹¹⁹ Kiek tokių eilių Poška buvo parašęs, nežinome. Yra išlikusi tik jo „sena daina istorinė žemaičių“ apie kryžiuotį Gerardą Rudą, žemaičių gyvą sudegintą, „idant Perkūnas būtų pagarbintas“. Iš tokių ano meto Lietuvos istorijos giesmių labiausiai išpopuliarėjo Silvestro Valiūno Birutės daina. Rašė Maironis: „Čia skamba po kaimus Birutės daina.“

Liaudyje lenkų istoriją stengėsi populiarinti Izabelė Čartoriskienė savo didaktine apysakaite *Pielgrzym w Dobromilu* (Piligrimas Dobromiliuje, 1818), susilaukusia daugelio leidimų. Ji buvo gerai žinoma Poškai: „...gal kas nors Dobromiliaus piligrimo pavyzdžiu parašys tokią sutrumpintą Lietuvos istoriją ta pačia [t. y. lietuvių] kalba jaunimui mokytiis parapinėse mokyklose.“¹²⁰ To paties pageidavo ir Jono Chodzko populiariosios liaudinės apysakaitės *Jonas iš Svisločės* (1823) vertėjas (lenkiškame originale tų žodžių nėra):

O kartais gal atsirastų tarp lietuvių ir žemaičių tokie meilininkai žmonystės, kurie dar keletą knygelių; vieną dėl maldos, antrą dėl giedojimo gražių dainų, dėl trumpo pažinimo mūsų žemės istorijos, lygiai kaip palgrimas Dobromiliuje muzikėlių lenkų vaikus mokė, tai idant lietuvių ir žemaičių prasciokėlių vaikus istorijos lietuvių ir žemaičių trumpitėliai pamokyti.¹²¹

Mintis, kad jau iš mažens turi būti mokomasi savojo krašto istorijos, buvo visuotinai prigijusi. Dar XVIII a. pabaigoje Edukacinė komisija savo instrukcijose reikalavo, kad istorijos mokytojas „pirmą vietą duotų lenkų istorijai, po to pereitų prie istorijos valstybių, turinčių ryšių su mūsų kraštu dėl kaimynystės, dėl interesų ir dėl valdžios panašumo“.¹²² Tai taikyta, žinoma, ir Lietuvos mokykloms, kurias, kaip jau minėta, prižiūrėjo Vilniaus universitetas. Peržiūrėtame pusšimtyje (tiek man buvo pavykę) mokyklų programų iš 1800–1825 m. laikotarpio (jos buvo spausdinamos mokslo metų pabaigoje, kad parodytų, ko buvo toje ar kitoje mokykloje mokoma) Lietuvos istorija labai retai kur tepažymėta VI klasėje šalia Rusijos ir Lenkijos istorijos. Telšių mokyklos 1807 m. programoje Lenkijos istorija vadinama gimtąja, o Lietuvos istorijos visai nėra. Betgi tos pačios mokyklos 1823 m.

¹¹⁵ *Archiwum Filomatów, I: Korespondencja, 1815–1823*, wydał J. Czubek, Kraków, 1913, t. IV, p. 107.

¹¹⁶ M. Sokolnicki, „Polska myśl historyczna“, *Biblioteka Warszawska*, 1905, t. III, p. 213.

¹¹⁷ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 39.

¹¹⁸ D. Poška, *Raštai*, p. 329.

¹¹⁹ S. Stanevičius, *Raštai*, p. 419.

¹²⁰ D. Poška, *Raštai*, p. 329.

¹²¹ *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija*, p. 341.

¹²² J. Łukaszewicz, *Historja szkół w Koronie i tu Wielkiem Księstwie Litewskiem*, Poznań, 1850, t. II, p. 347.

programoje Lietuvos istorija jau įtraukta ir palyginti ne visai menkai. Matyt, tai priklausė nuo mokytojo ar ir nuo kitų vietos sąlygų. Ir štai Kražių gimnazijos palyginti gana detalioje lenkų istorijos programoje Lietuvos istorijos tėra: „Lietuvių kunigaikščių pradžia ir valdžia, Vlad. Jogailos sėdimas į Lenkijos sostą“; tai ir viskas. Vėlgi 1823 m. Kražių gimnazijos mokslo metų pabaigos viešojo pasirodymo programoje skaitome: „Pasakodami Lenkijos istoriją, tos [VI] klasės mokiniai ne tik išvardins visas svarbesnes krašto konstitucijas ir traktatus su kitomis tautomis, bet šalia to papasakos apie lenkus, išgarsėjusius tėvynės meile, uolumu viešajai gerovei, narsumu ir mokslu.“¹²³

Lenkiškos patriotinės dvasios buvo ir mokyklose naudojamas Teodoro Wagos (Vagos) vadovėlis *Historia książąt i królów polskich* (Lenkų kunigaikščių ir karalių istorija). 1818 m. Lelevelis parengė naują to vadovėlio leidimą Vilniuje ir, kaip nurodė pratarmėje, pridėjo šiek tiek daugiau žinių apie Lietuvą. To betgi nepakako Lietuvos istorijos mylėtojams. Todėl 1824 m. leidimą Lelevelis vėl papildė ir rašė pratarmėje: „Lenkiją ir Rusiją taip pat domina Lietuvos istorija, apie kurią pamiršo Waga. Buvau teisingai kelių piliečių subartas, kad Teodoras Waga ir 1818 m. į Lietuvos istoriją neatkreipė reikiamo dėmesio. Todėl ją pridėjau atitinkamai trumpai; gal per trumpai“.¹²⁴

Tarp tų nepatenkintųjų buvo ir Poška:

...turime kunigo Wagos Lenkijos istoriją, 1818 metais išleistą, 400 puslapių apimties *in octavo* ir gana tikslia, bet toje knygoje visa mūsų Lietuvos istorija trijuose puslapėliuose sutalpinta, ir dar tokiu stambiu šriftu ir tokiu lakonišku stilium, kaip paprastai rubricelėse* rašomas *Elenchus mortuorum et defunctorum sacerdotum* [mirusiųjų kunigų sąrašas]. Man atrodo, kad mes, lietuviai ir žemaičiai, esame verti geresnės istorijos ir nesame nusipelnę tokios literatų paniekos.¹²⁵

1824 III 14 gerai pažįstamas studentas Kajetonas Nezabitauskis pranešė Poškai, kad netrukus išeisias naujas Wagos leidimas, kur būsią jau daugiau parašyta apie Lietuvą ir Žemaitiją, ir ragino kuo greičiau siųsti savo rašinius, kurie galėtų būti naudingi tai istorijai.¹²⁶

1824 V 4 atsakydamas Nezabitauskiui, Poška šitaip rašė apie naują Wagos leidimą:

Lietuvos istorijai, tiesa, turiu jau pasidaręs ištraukų iš kai kurių autorių, buvau pradėjęs rašyti atskiras mintis bei pastabas dėl kai kurių autorių, bet tik nuotropomis, iš kurių vėliau nelyginant kailinius iš gabalų žadėjau durstyti. Bet tai plati sritis, reikalaujanti ilgo laiko, ir nežinau, kas iš to išeis. Kai parvažiavosi atostogų į Žemaičius, Tau parodysiu tas nuotropas ir savo samprotavimų apmatius, taip pat savo nuomonę apie mūsų lietuvių ir žemaičių tautos kilmę ir mums giminingus kraštus [tai Poškos *Rozmyślania wieśniaka*]; trumpai mintis suglaudęs, galėsi ponui Leleveliui pranešti, grįžęs iš atostogų. Bet jei ponas Lelevelis žada greitai laiku išleisti naują kun. Wagos knygos leidimą su pakankamesniu Lietuvos ir Žemaičių istorijos aprašymu, tai netrukdu jo pagirtino sumanymo nė vienos valandos – lai mano šnekalo nelaukia, nes jis veikiausiai niekam nebus tikęs. [...] Tad, mielas Bičiuli, atsiprašyk už mane poną Lelevelį, kad nedarau pagal jūsų norą, bet ne iš tingėjimo. [...] Taigi teikis šitai pareikšti p. Leleveliui: jis, leisdamas kunigo Wagos istoriją su mūsų istorijos priedu, kai prieš iki senosios religijos aprašymo, tegu mūsų dievų neatiminėja, nes mes skūsimės Perkūnui.¹²⁷

Apsigalvojęs Poška vis dėlto nutarė savo rašinius nusiųsti Leleveliui. Rašė nedatuotame (1824 m.) laiške:

...žinomi yra mokslo pasauliui Didžiai Maloningo Dauggalio Pono išsamūs darbai apie lietuvių giminių kilmę

¹²³ V. Maciūnas, „Tautinis auklėjimas ir istorija“, *Židinys*, 1938, nr. 2, p. 190 (RR, p. 44). Dar ilgai Lenkijos istorija skiepijo Žemaičių bajoraičiams lenkišką patriotizmą. „Apie Lietuvos istoriją tada dar nė kalbos nebuvo“, – rašo savo jaunų dienų prisiminimuose Mečislovas Davainis-Silvestraitis (*1849). jis pats mokėsis iš kun. Stanevičiaus istorijos vadovėlio rankraščio, sudaryto kaimynų Kačanauskų vaikams. „Ten buvo kalbama apie Lenkiją kaip apie savąjį kraštą, o apie Lietuvą kaip apie svetimą kraštą, prijungtą prie Lenkijos. Kai mokiaus tos istorijos, maniau, kad esame atvykėliai iš Lenkijos“ (M. D. S., „Wspomnienia osobiste“, *Litwa*, 1911, nr. 14, p. 206).

¹²⁴ T. Waga, *Historia książąt i królów polskich*, Wilno, 1824, p. 5.

* Rubricelė – liturginis kalendorius su dvasininkų sąrašu ir visų metų šventėmis. (Red.)

¹²⁵ D. Poška, *Raštai*, p. 265–267.

¹²⁶ Ten pat, p. 664.

¹²⁷ Ten pat, p. 549–553.

[...], kuriuos mano tautiečiai žemaičiai, kaip graikai Homero *Iliadą*, atmintinai mokydamiesi, su ilgesiu laukia galo, t. y. pačios Lietuvos istorijos. [...] mano įsitikinimu, kiekvienas ne tik Lietuvos ar Žemaičių bet kurios provincijos ar apskrities, bet ir bet kurio lietuvių giminių gyvenamo užkampio pilietis [...] turi pareigą, ką pastebėjęs įdomesnio ir istorijai reikalingo, Tamstai, tikram mūsų Geradariui, pranešti. Todėl aš šiuo reikalu Šviesiajam Dauggaliui Loboikai, profesoriui, tris pluoštus po kelis lapus nuobodaus šnekalo nusiunčiau, kartu prašydamas, kad jis, kaip tikras mano bičiulis, peržvelgęs tuos raštपालाकलकलकल, jei ras ką nors tinkamo, [Jums perduotų.] [...] yra labai svarbus klausimas, iki šiolei literatūrą neišspręstas: iš kur j lietuvių kalbą yra patekę daug lotyniškų žodžių? [...] Vieni mano, kad tos žodžių priemaišos yra tikrai atsitiktinės, o antri teigia, kad mūsų pirmarakai herultai, arba geruliai, iš šviesesnio romėnų krašto į tėvynę grįždami, yra parsinešę lotyniškų žodžių ir juos, pagal lietuvišką ištarimą pakeitę, mūsų paveldui palikę. Tad štai, Didžiai Maloningo Dauggalio Pono šiočiai tokiai informacijai pridėdu rinkinį kai kurių lotyniškų žodžių, panašių į lietuviškuosius, greitosiomis surašytą.¹²⁸

Prie laiško Poška pridėjo 674 lotyniškų žodžių sąrašą su lenkišku ir lietuvišku vertimu. Beje panašiai žiūrėjo ir pats Lelevelis: herulius galima laikyti lietuviais; lietuvių kalba stebinanti klausytoją įvairiais lotyniškais posakiais, lyg lietuviai būtų kada nors viešėję romėnų žemėje.¹²⁹

Tuo tarpu (1824 m.) Lelevelis buvo priverstas palikti Vilnių, tad ir susirašinėjimas su juo sušlubavo, bent sulėtėjo. 1826 IX 29 Poška rašė Leleveliui:

...savo atsakymą į laišką, rašytą iš Vilniaus (kuris Vilniuje daugiau kaip metus išgulėjo), Tamstos nurodymu, išsiunčiau per Zavadzkį, Vilniaus spaustuvininką, ir tuoj gavau raštelį, kad Tamstos rankas pasiekė. Taigi akivaizdžiai matote, Pone, kaip sunku susirašinėti per užuomaršas. Rašai [...], kad Dauggalis Loboika neatidavė mano vieno rašinio apie Herodoto minimas upes, apie nomadus ir mūsų *nomus* ar *numus* ir t. t. [tai, beje, Poškos *Rozmyślania*], tad tik kai kurias nuotrupas išrašęs siunčiu. [...] prieš kelerius metus parašiau straipsnelį „Apie senovės pagoniškas religines apeigas Lietuvos ir Žemaičių kunigaikštijoje“, kurio yra šeši lapai, rašyti smulkiai ir glausta rašysena. Jį persiunčiau Dauggaliui Loboikai 1824 m. ir prašiau perduoti Didžiai Maloningam Dauggaliui Ponui Geradariui, bet nežinau, ar jis tai padarė. [...] Jei Dauggalis Loboika Tamstai jo neatidavė ir iš jo negalėsi gauti, tai aš pasistengsiu kokiu nors būdu perrašyti ir į Varšuvą nusiųsti.¹³⁰

Kaip labai rūpinosi Lelevelis Poškos siųstais rašiniais, rodo jo 1825 XII 4 laiškas prof. Onacevičiui:

...tikrai suspausta širdimi šiomis dienomis gavau atidarytą Dionizo Paškevičiaus siuntinį [*expedycyą*], nors datuota yra prieš metus ir kažkur ten Vilniuje nederamai užsigulėjo. Turiu įtarimą, kad pas Loboiką [...], ir negaliu iš jo patirti, ar mano laiškas, Dionizui Paškevičiui per jį siųstas, yra Dionizą pasiekęs.¹³¹

Kad Lelevelis vertino Poškos rašinius, bent jų dalį, rodo paties Poškos 1826 XI 29 laiškas Leleveliui:

Mano Geradari! Niekad negeidžiau ir nesitikėjau, kad mano menkas rašinėlis viešoje spaudoje būtų paskelbtas [tai bus buvęs Poškos rašinys apie Baublį, išspausdintas Varšuvos laikraštyje *Dziennik Warszawski*, 1826, ir redakcijos gerokai patrupintas¹³²]. Prisipažinsiu Tamstai tikrai, kad man kailis drebėjo, pagalvojus apie aštrias recenzijas, bet jei Didžiai Maloningas Ponas Dauggalis savo aukštu išmanymu esi nusprendęs, kad kai kurios nuotrupos yra vertos viešumos akies, tad *facite quod vobis libet*, o mane tik tas vien apdraudžia ir guodžia, kad turėsiu mokslo pasauliui žinomą gynėją.¹³³

Tas pats *Dziennik Warszawski* 1829 m. išspausdino Poškos rašinį *Rozmyślania wieśniaka rolnika* su Kajetono Nezabitauskio, tada jau gyvenusio Varšuvoje, pastabomis. Spausdintasis tekstas skiriasi nuo rankraščinio.¹³⁴ Yra ir straipsnio atspaudas.

Iš platokai cituotų Poškos laiškų ištraukų matome, kad jo ryšiai su Leleveliu buvo gana artimi pasidarę. Deja, turime išlikusius tik du Poškos laiškus Leleveliui, o Lelevelio laiškų Poškai bent kol kas

¹²⁸ Ten pat, p. 555–559.

¹²⁹ J. Lelewel, *Pisma pomniejsze geograficzno-historyczne*, Warszawa, 1814, p. 28.

¹³⁰ D. Poška, *Raštai*, p. 593–595.

¹³¹ M. Brensztejn, *Dionizy Paszkiewicz, pisarz polsko-litewski na Żmudzi*, Wilno, 1934, p. 100.

¹³² Ten pat, p. 29–30.

¹³³ D. Poška, *Raštai*, p. 597.

¹³⁴ Poškos *Raštuose* (1959) paskelbti abu tekstai: rankraštinis (p. 262–329) ir spausdintasis (p. 615–664).

nėra rastų ir paskelbtų.

Poška, kaip matyti iš jo 1824 m. laiško (jau pirma cituoto), pageidavo ir tikėjosi susilaukti iš Lelevelio Lietuvos istorijos. Deja, Lelevelio atleidimas 1824 m. iš universiteto ir išsikėlimas Varšuvon tai sutrukdė, nes jo susirinktoji medžiaga Lietuvos istorijai liko Vilniuje ir nebebuvo jam prieinama, kai jis po sukilimo emigravo užsienin. Paryžiuje 1839 m. išleistame veikale *Dzieje Litwy i Rusi* (Lietuvos ir Rusijos istorija) Lelevelis pasisako apie savo domėjimąsi Lietuvos istorija:

Šioje trumpoje lietuvių ir rusų istorijos apybraižoje skaitytojas ras didžiąja dalimi pakartota tai, ką pirmą kartą spausdinau 1824 metais Teodoro Wagos lenkų istorijos vilniškiam leidime; taip pat tai, ką savo istorijos kursuose universitete dėsciau. Jeigu būčiau turėjęs savo pastabas, kurias susirinkau tada ir vėliau, kai ieškojau lietuvių įstatymų leidybos [*prawodawstwa litewskiego*] paminklų ir savo tikimo draugo [juodu abu buvo atleisti iš universiteto, iškilus filomatų ir filaretų bylai] ir bičiulio Igno Danilavičiaus veikalą rengiau spaudai: tikrai būčiau galėjęs kai kuriuos tos istorijos dalykus išsamiau išnagrinėti.¹³⁵

Vis dėlto mozūrai (kaip jį vadino Poška) Leleveliui Lietuvos istorija net ir Vilniaus laikais nebuvo toks svarbiausias dalykas, kaip kitam istorikui profesoriui – iš Valkaviško apskrities (ne per toli nuo Gardino) kilusiam Ignui Onacevičiui, kuriam Lietuvos (ar, tiksliau, Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos) istorija buvo sava. Štai 1822 VI 8 jis rašė Vilniaus mokslo apygardos globėjui apie Lietuvos mokyklas: „Dabar mokosi vaikai atmintinai Irkutsko gubernijos miestelius, o nežino, kurioje apskrityje gyvena; [...] klaidžioja be naudos po Asiriją, Persiją, Egiptą, o po savo tėvų kapus vaikšto, nežinodami apie jų darbus.“¹³⁶

Tas pats apgailėstas dėl savosios praeities pamiršimo ataidi ir Onacevičiaus studento Daukanto *Darbuose senųjų lietuvių ir žemaičių*: „O rūsta diena! Kas galėtų tikėti, idant žmogus galėtų užmiršti taip didžiai palaikus savo tėvaines [= tėvynės]! Tas pilis, ant kurių irų ne kartą prašaleitis pavargęs ilsėdamas apsiverkia, atminęs drąsybę ir kantrybę tų vyrų, kurie velijos užsirausti irose tų rūmų nekaip vergais tapti.“¹³⁷

Tiek istorijos paskaitose (1818–1821), tiek ir statistikos kurse (kai 1822 m. istorijos katedron grįžo iš Varšuvos Lelevelis) Onacevičius, kiek jau galėjo, dėstė ir Lietuvos istoriją, su romantišku mostu vaizduodamas jos poetiškai gražią praeitį. Rašo Ludwikas Janowskis (Liudvikas Janovskis): „Pagal jo mokinių informaciją, gyvai piešė senovės girių paveikslus, patriarchalinį lietuvių gyvenimą, jų dievų senąjį pasaulį, vaidilų giesmes ir t. t. Iš senų kronikų išrankiodavo herojinius žygius, o išskaičiuodamas ginamąsias pilis, įpindavo jų istorijon liaudies padavimus.“¹³⁸

Suprantama, kad tai turėjo veikti jo studentus, ypač į romantinę poeziją linkusius. Adomo Mickevičiaus prieraišuose prie *Gražinos* skaitome:

Esu girdėjęs iš p. Onacevičiaus, pažįstančio tautos istoriją, kad Volynės kronininko rankraštyje esąs paminėtas garsus kažin kokio lietuvių miesto moterų žygis, kurios, vyrams išėjus į karą, pačios gynė miestą, bet, negalėdamos priešams atsispirti, mieliau pasirinko savo noru mirtį negu nelaisvę.

Taip pat ir kitas Onacevičiaus studentas, Jonas Gvalbertas Styčinskis, savo istorinės apysakos apie Mindaugą (*Mendog, król litewski*, 1825) prakalboje dėkoja Onacevičiui už pastabas, kuriomis pasinaudojęs.¹³⁹

Istorinių motyvų literatūroje pamėgimas buvo veikiamas ir Vakarų romantinės srovės. Štai anglo Walterio Scotto (Valterio Skoto) istoriniai romanai buvo Lietuvoje plačiai skaitomi (apie juos tolydžio užsimenama filomatų korespondencijoje) ir turėjo nemaža įtakos. Pvz., Mickevičiaus *Gražinos* epilogas rašytas Scotto stilium. Bene žymiausias Scotto atspindys buvo Lietuvos visuomenėje labai

¹³⁵ J. Lelewel, *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską w Lublinie 1569 zawartej*, opracował J. Ochmański, Warszawa, 1969, p. 41.

¹³⁶ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 212–213.

¹³⁷ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 72.

¹³⁸ L. Janowski, *W promieniach Wilna i Krzemieńca*, p. 101.

¹³⁹ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 199.

išpopuliarėjęs kauniečio Felikso Bernatavičiaus romanas *Pojata, córka Lezdejki, albo Litwini w XIV wieku* (Pojata, Lizdeikos duktė, arba Lietuviai XIV amžiuje, 1826).

Rašė Mickevičiui jo draugas Antanas Odyniec (1828 VIII 31): „Perskaičiau Voigto Prūsijos istorijos antrąjį tomą. [...] Nepamenu, kad būčiau kokį romaną skaitęs su didesniu malonumu.“¹⁴⁰ Apie tą bemaž visuotinį susidomėjimą istorija užsiminė *Žemaičių vyskupystės* pratarėje Valančius jam būdingu pašaiptu stilium: „Mūsų gadynės žmonės, tarsi pritrūkę kuo besidžiaugti, dideliai pamėgo senovės dalykuose.“¹⁴¹

Tasai domėjimasis istorija paprastai buvo susijęs, ypač plačioje visuomenėje, su tam tikra tendencija aukštinti savojo krašto praeitį. Čia paminėtinas ir įtakingasis prof. Onacevičius. 1842 III 6/18 laiške Juozui Kraševskiui (studijavusiam Vilniuje jau po to, kai iš ten buvo pašalintas Onacevičius) davė kai kurių kritiškų pastabų dėl Kraševskio Vilniaus miesto istorijos. Pasaka esąs tvirtinimas, kad Gediminas ir Algirdas persekioję krikščionis; jie baudė už šnipinėjimą ir nusikaltimus, bet niekad už religiją, nes buvę tolerantingi. „Myliu Gediminą, Kęstutį, Algirdą ir Vytautą, nes jie sudaro Lietuvos didybę ir garbę, mažas ydas didžiomis vertybėmis atlygino.“ Kraševskis su skriauda Vytautui didinęs jo ydas, o nutylįs daug gerų jo savybių; mažos jo ydos blankstančios prieš didžiausio anų laikų didvyrio didybę.¹⁴²

Betgi ir pats Kraševskis labai aukštino Vytautą:

...įžengia scenon gražiausia, didžiausia didvyrio asmenybė, šviečianti Lietuvos istorijoje, didelė, milžiniška Vytauto asmenybė! [...] jeigu kada nors galės būti parašyta lietuvių epopėja, Vytautas turi joje viešpatauti, be jo nėra lietuvių epopėjos. [...] Turi jis viską, ko reikia didvyriui: galingą mintį, stiprią ranką, tvirtą širdį, didžią savigarbą. [...] Yra tai epopėja, drama, yra tai istorija ir romanas, tie keliasdešimt jo gyvenimo metų yra neišsemiamą medžiagą poetams.¹⁴³

Kraševskis pats Vytautą aukštinančią poemą *Witoldowe boje* (Vytauto kovos, 1844) parašė.

Anot Adomo Mickevičiaus (prieš rašydamas apie *Gražinos*), „Vytautas, Kęstučio sūnus, vienas iš didžiausių vyrų, kuriuos Lietuva yra pagimdžiusi“. Jo draugas Jonas Čečotas, rašydamas Mickevičiui (1823 II 1) apie filaretų literatų būrelį, pastebi: „Tokių poetų apsuptas, norėčiau kaip Vytautas išlėkti visiems virš galvų.“¹⁴⁴ Gera atrama taip garbinant Vytautą buvo senasis Motiejus Strijkovskis, kurio XVI a. rašytoji kronika buvo vienas iš pagrindinių šaltinių Lietuvos istorijos mylėtojams XIX a. pradžioje. Anot Strijkovskio, Vytautas garsiais triumfais viršijęs romėnų hetmonus ir graikų, trojėnų, persų viešpačius; savo vardą išgarsinęs visame pasaulyje; totorių carus nuversdavęs ir kitus pastatydavęs; totorių caras su orda jam tarnavęs; savo valstybę išplėtęs nuo Juodosios iki Vokiečių jūros; Lietuva žydėjusi laime ir garbe; Vytauto garbė nemirtinga; jis riterio garbės siektinas pavyzdys.¹⁴⁵

Daukantas, garbindamas Vytautą, pasitelkė žinomąjį rusų istoriką Nikolajų Karamziną ir jį citavo: „Su anuo [t. y. Vytautu] garbė lietuvių tautos įspindo ir užsileido, ant laimės gudų, kurie aiškiai būt prapuolę ant amžių, jei Vytauto karšiniai būt turėję jo protą ir norą garbės.“¹⁴⁶

Studentas Antanas Boleslovas Hlebovičius, kuriam patarimais padėjo prof. Onacevičius, išleido visą monografiją apie Vytautą (1821). Prof. Lelevelis, universiteto tarybos, svarsčiusios Hlebovičiaus prašymą lėšų istorijos studijoms, pavestas, tą darbą šitaip įvertino: „Čia neatsižvelgiama į amžių, kuriame Vytautas gyveno, nei į laiko padėtį. Čia Vytautas taip traktuojamas, kad jis atrodo Lietuvos didvyriu.“¹⁴⁷

Pamilęs Lietuvos istoriją, Hlebovičius didžiavosi jos garbe ir galybe:

¹⁴⁰ Ten pat, p. 219.

¹⁴¹ M. Valančius, *Raštai*, t. II, p. 23.

¹⁴² V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 198–199.

¹⁴³ J. I. Kraszewski, „O historii Litwy“, *Tygodnik Peterburski*, 1836, nr. 18, p. 102–103.

¹⁴⁴ *Archiwum filomatów*, I: *Korespondencja*, t. V, p. 32.

¹⁴⁵ M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi*, wyd. nowe, Warszawa, 1846, t. II, p. 75–176.

¹⁴⁶ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 398.

¹⁴⁷ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 233.

Lietuva, kadaise viešpataujant minėtiniems ir pasaulio istorijoje nenustelbtiems Lietuvos didvyriams Gediminui, Algirdui, Kęstučiui, Vytautui ir kitiems, Rusijai kniazius, totoriams chanus [plg. Maironio: „...Algirdas didus / Net kanus baudė ir gudus“], šandie tik atminimą beiškelia, matant palaikus, liudijančius, kokioje laimingoje buvo padėtyje. Bet amžiai, rengią tautoms nuopuolį, nenorėdami, kad mes būtume tos didvyrių žemės [plg. Kudirkos: „tu didvyrių žemė“!] garbės dalyviai, lėmė mums tik minėti jų žygius, kurių atminimo nei pavydas, nei laikas negalės ištrinti.¹⁴⁸

Tuose Hlebovičiaus žodžiuose, sugretinančiuose didžią Lietuvos praeitį su skurdžia dabartimi, taip ir girdime būsimuosius aušrininkus. Vis dėlto yra esminis skirtumas. Aušrininkai gaivino tautinę lietuvių dvasią garbingos praeities vaizdais, o Hlebovičiams ir kitiems tokiems Lietuvos senovė buvo bemaž tik tam tikro romantinio pasigrožėjimo objektas, ir jų pažiūras geriausiai atitinka šie Mickevičiaus *Konrado Valenrodo* pratarmės žodžiai:

Lietuva – tai įdomus pavyzdys tautos, kuri po didžiulių savo laimėjimų išnyko, kaip upelis po per gausaus potvynio nulsūgsta ir plaukia jau siauresne negu pirmiau vaga. [...] Lietuva jau yra visa praeityje. Jos istorija šiuo atžvilgiu duoda dėkingos poezijai medžiagos, nes poetas, apdainuojąs ano meto įvykius, gali rūpintis tik pačiu istoriniu objektu, pagiliniu dalyko ir menine išraiška. [...Toliau Mickevičius pridėjo dvi eilutes iš Schillerio (Šilerio) poezijos:] „Kas privalo atgyti dainoje, / Turi žūti tikrovėje.“

Ir dar vienas skirtumas: aušrininkai daugiau kaip senovės grožį akcentavo gimtosios lietuvių kalbos reikšmę tautai. Eiliavo aušrininkas kun. Silvestras Gimžauskas:

Nėr tėvynės be liežuvio,
Kiekviens šitą gal suprasti;
Atimk kalbą nuo lietuvio,
Tai Lietuvos taip ir nesti.

Tuo tarpu Hlebovičiams, Onacevičiams, Mickevičiams ir kitiems, kad ir labai besigėrėjusiems Lietuvos senovės grožiu, lietuvių kalba nerūpėjo, daugumai buvo net ir visai svetima. Tuo jie skyrėsi ir nuo tuo pačiu laiku besireiškusių mūsų patriotiškųjų literatų, kurie istorijoje ieškojo argumentų gimtosios lietuvių kalbos išlaikymui ir jos gaivinimui. Štai Poška savo žinomajame eilėraštyje kreipiasi į Bohušą ir Lelevelį:

Tarkit, dėl ko gi kalbų svetimųjų ieško,
Dėl ko anie nekalba tikrai lietuviškai,
Juk lietuvių liežuvio kalbėjo jų diedai, –
Ar aniems savo tėvų ir motinos gėda?

Tikrai, sakau, Odoakrs, Keistuts ir Olgerda
Svečiopai nekalbėjo, nebent kur išgirdo;
Taipogi Mendogs, Vitolds, Jogėls Vladislava
Visados lietuvišku liežuvio bylavo.

Onacevičius buvo stiprus ryšys tarp Vilniaus universiteto ir tada besireiškusio susidomėjimo Lietuvos istorija. Kiek jis turėjo tiesioginių santykių su žemaičių lietuviškojo sąjūdžio dalyviais, sunku pasakyti dėl medžiagos stokos. Betgi apie Pošką, centrinę to sąjūdžio figūrą, Onacevičius gerai žinojo. Štai peikdamas Lietuvos bajoriją dėl nepakankamo rūpinimosi rinkti svarbias Lietuvos istorijai knygas, Onacevičius pastebi, kad Poška ir grafas Adomas Chreptavičius sudaro tuo atžvilgiu išimtį.¹⁴⁹ Onacevičius rekomendavo Pošką rusų mokslininkui Petruui Keppenui (vokiškai pasirašinėjusiam Koppenu) kaip lietuvių kalbos ir raštijos žinovą. Rašė Leleveliui (1825 X 23): „Keppenas rašė [rektoriui]

¹⁴⁸ Ten pat, p. 233–234.

¹⁴⁹ Ten pat, p. 199.

Pelikanui, prašydamas žinių apie lietuvius ir latvius, apie jų kalbas, ar kas nors nesirūpina tos tautos literatūra – man pavesta visa tai atlikti.¹⁵⁰ Keppenas gavo žinių iš Poškos ir jomis pasinaudojo.

Prof. Jonas Loboika ir Žemaičių lituanistai

Iš Vilniaus universiteto profesorių glaudžiausius ryšius su Žemaičių literatais bus turėjęs ukrainietis Jonas Loboika, nuo 1821 m. dėstęs universitete rusų kalbą ir literatūrą. Nors ir nepasižymėjęs dideliu mokytumu bei nepasireiškęs svarbiais mokslo darbais, judrus ir landus Loboika užmezgė ryšius ir susirašinėjo su daugeliu žinomų mokslo žmonių, tarp kurių buvo tokie žymūs kalbininkai kaip serbas Vukas Stefanovičius Karadžičius ir danas Rasmusas Christianas Raskas.¹⁵¹ Suėjęs į pažintį su garsiuoju rusų mokslo mecenatu ir vėliau jo vardu pavadinto muziejaus steigėju grafu Nikolajum Rumiancevu, Loboika senienomis ir apskritai istorija besidominčiam Rumiancevui iš Vilniaus reguliariai pranešinėjo apie krašto praeities paminklus, taip pat apie lietuvių kalbą ir jos raštiją besidominčius. Štai Vilniaus laikraštis *Dziennik Wileński* (1822) išspausdino Rumiancevo laiško Loboikai ištrauką. Ragindamas Loboiką rinkti senovės dokumentus, ypač kreipė dėmesį į Algirdo ir Vytauto laikus, kuriuos vadino didvyriška Lietuvos šaunios istorijos epocha. Laiško prieraiše laikraščio redakcija skatino visus, kurie turi ar yra girdėję apie kokius senus rankraščius ir dokumentus, atsiųsti ar bent pranešti apie juos universiteto rektoriui ar prof. Loboikai, ar laikraščio redakcijai.¹⁵²

Prieš keliolika metų iš Leningrado ir Maskvos rankraštynų paskelbtasis nemažas pluoštas 1822–1825 m. Loboikos laiškų Rumiancevui (ir Rumiancevo Loboikai), Kiprijonui Nezabitauskiui, Dionizui Poškai ir Leonui Uvainiui teikia labai įdomios medžiagos ano meto lietuviškajam sąjūdžiui nušviesti.¹⁵³ Pvz., įdomiai ir naujai iškyla Veliuonos klebonas kan. Kiprijonas Nezabitauskis – kaip aktyvus ano sąjūdžio dalyvis šalia Poškos ir kitų.

Apie jį patyręs turbūt iš jo brolio studento Kajetono Nezabitausko, Loboika ėmė susirašinėti. 1823 (originale klaidinga 1822 metų data) II 12 jam rašė:

Jūsų vasario 25 dieną datuotas laiškas įtikina mane, kad aš Dauggalio Pono Geradario asmenyje randu sau labai geistiną pažintį [...] pareiškiu, kad su malonumu norėčiau pasinaudoti gerbiamo Pono Geradario asmenišku dalyvavimu ir pažintimi, keliaujant po kraštą, kuris pasižymi lietuvių kalbos paminklų gausumu. Tuo būdu įgyčiau įvairių žinių, kuriomis, Ponui Geradariui padedant praturtėjęs, turėčiau galimybę, būdamas atostogų metu Maskvoje ir Peterburge, patenkinti Jo Šviesybės grafo Rumiancevo, valstybės kanclerio, ir abiejų sostinių mokslininkų žinojimo troškimą.

Intriguojančiai įdomi yra ši Loboikos laiško užuomina: „Delsiau atsakyti, turėdamas viltį, kad atsišaukimo lietuvių kalbą spausdinimas greitu laiku bus baigtas.“ Turbūt su tuo ketinamu išspausdinti Kiprijono Nezabitausko rašytu atsišaukimu galima sieti kitą to paties laiško užuominą: „O gal mums pasiseks šiuo reikalu sukelti pačių žemaičių tarpe susidomėjimą.“ Tokio atsišaukimo mūsų bibliografija nežino. Matyt, jis ir nebuvo išspausdintas. Gal tą atsišaukimą bus turėjęs galvoje Loboika, kitame laiške (turbūt 1823 V) rašydamas:

Pirmą kartą bandydami atspausdinti ką nors žemaičių kalba, sutikome tą kliūtį, kad universitetas nepaskyrė cenzoriaus žemaitiškiems raštams peržiūrėti. Greitu laiku įteiksiu universiteto tarybai pasiūlymą tuo reikalu. Kadangi, svarstant knygų cenzūros klausimą, daug buvo kalbėta apie raštus hebrajų kalba ir tam reikalui išrinkti du cenzoriai, tuo labiau užsitarauja valdžios globos žemaičių kalba.

¹⁵⁰ Ten pat.

¹⁵¹ A. Kaupuž, „Vklad I. N. Loboiko v razvitie russko-pol'sko-litovskich kul'turnych sviazei v pervoi četverti XIX veka“, *Kalbotyra*, t. VII, 1963, p. 60.

¹⁵² V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 219–220, 234.

¹⁵³ A. Kaupuž, „Nekotorye dopolnitel'nye svedenija o litovskich dejateljach kul'tury načala XIX veka v pis'mach prof. russkoi slovenosti Vilenskogo universiteta I. N. Loboiko“, *Literatūra*, t. VI, 1963, p. 207–231; A. Kaupuž, „XIX a. pradžios Lietuvos kultūros veikėjai pagal prof. I. N. Loboikos susirašinėjimą su N. P. Rumiancevu, muziejaus steigėju“, *Literatūra*, t. X, 1967, p. 165–198. Iš tų rašinių šiame straipsnyje cituojamos Loboikos ir Rumiancevo laiškų ištraukos.

Apie cenzūros reikalą Loboika užsimena ir laiške Poškai (1823 V): „Dabar pajutau cenzūros reikalingumą lietuviškoms arba žemaitiškoms knygoms. Tikiuos, kad ši kliūtis greitu laiku bus pašalinta.“

Anas neišspausdintasis (bent nieko apie tai nežinome) lietuviškas Kiprijono Nezabitauskio atsišaukimas, matyt, bus užkliuvęs Vilniaus cenzūroje panašiai, kaip ir Butkevičiaus gramatika su Strazdo poezija. 1824 VI 19 rašte-skunde universiteto vadovybei Strazdas taip pat reikalavo „paskirti naujus lietuvių kalbos cenzorius“.¹⁵⁴ Dar atkakliau (nors irgi nesėkmingai) kovojo dėl Butkevičiaus gramatikos kun. Valmikas. 1826 II21 jis pasiuntė Petrapilin Švietimo departamentui skundą, kur, be kitko, rašė:

...nunešiau man patikėtą gramatiką 1824 m. balandžio pirmomis dienomis Vilniaus cenzūros komiteto pirmininkui Dauggaliui Ponui profesoriui Reškai [tam pačiam, kuris, 1811 m. vizituodamas Žemaičių mokyklas, skundė, kad mokiniai nemoka pakankamai lenkiškai], kuris [...] tą pačią dieną nusiuntė ją per raportuojantį [t. y. Valmiką] buvusiam profesoriui Šviesiausiam Dauggaliui Mykolui Bobrovskiui, tuo metu cenzūros komiteto sekretoriui, vien tik įrašyti į žurnalą ir pateikti Vilniaus komiteto sesijoje. Jis vos tik 1824 m. gegužės 26 d. atidavė gramatiką cenzūrai Dauggaliui Ponui prof. Leonui Borovskiui, o raportuojančiam pranešė apie tai 1824 m. gegužės 29 d. [...] Iš to rašto išryškėja apsilaidimas ir nejautrumas [opieszalność i nieczułość] abiejų cenzorių, kurie, nemokėdami lietuvių kalbos, net gramatikos neperskaitė, kuo įtikina ir jų rankraštis. Vis dėlto, nors nieko kalbos ir skonio požiūriu peiktino nepastebėjo, visus rankraščius subraukė. Pralaidę gramatiką kelias savaites, nepaisant raportuojančio griežčiausių reikalavimų pasirašyti cenzūrą, pasiuntė ją prof. Simanui Žukovskiui, kuris lygiai vienerius metus penkis mėnesius ir 9 dienas išlaikė ją pas save, nei skaitydamas veikalo, nei cenzūros nepasirašydamas. [...] Po tokio cenzoriaus Žukovskio neveiklumo, raportuojantysis [...] trečią kartą pateikė Komitetui skundą 1825 m. liepos 17 d. N 32, prašydamas vėl leisti spausdinti gramatiką su visais jos priedais, kam ligi šiol dar neduota formalios rezoliucijos, išskyrus tą, kad nepadoriais žodžiais [wyrzami nieprzyzwoitemi] raportuojantį įžeidinėjo sekretorius Norbertas Jurgevičius. [...] O vis dėlto cenzūros komiteto valdyba 1825 m. gruodžio mėnesį raportavo Departamentui, kad neva leista gramatiką spausdinti. Todėl kuo maloniausiai prašau Švietimo departamentą arba Vyriausiąją mokyklų valdybą: [...] 2. Paskirti naujus, bešališkus ir mokančius lietuvių žemaičių kalbą cenzorius, būtent: kun. Niedzvieckj, diecezinės seminarijos kanclerį ir regensą, kun. Bagdonavičių, kunigų misionierių bendruomenės superiorą, kun. Liaudanskj, misionierių spaustuvės prefektą, kun. Baukevičių, diecezinės seminarijos profesorį, kun. Giniotą, Žemaičių kanauninką, ir kun. Vizgirdą, dvasinį deputatą ir Šv. Jono mansionarijų. [...] 4. Paskubinti ko greičiausiai tos gramatikos spausdinimą [...] 5. Nubausti teisiškai buvusius cenzorius.¹⁵⁵

Valmiko siūlytiems kandidatams į lietuviškų knygų cenzorius turėjo būti nesvetimi lietuvių raštijos reikalai. Kun. J. Liaudanskis (Lewdanski) vadovavo Vilniaus misionierių spaustuvei, spausdinusiai lietuviškas knygas (1814 m. čia buvo išspausdintos Strazdo *Giesmės svietiškos ir šventos*). Kun. Jonas Niedzvieckis buvo Vilniaus vyskupijos cenzorius ir jo pavardę matome ne vienoje lietuviškoje knygoje, tarp jų Roberto Bellarmino katekizme *Pamokslas krikščioniškas*, Strazdo išverstame ir 1818 m. išleistame. Apie kan. Juozą Giniotą 1834 IV 2 rašė Žemaičių vyskupui nominatui Simanui Mykolui Giedraičiui Daukantas, prašydamas jo (Daukanto) sudarytą lietuviškos maldaknygės rankraštį pavesti peržiūrėti (tai ir buvo padaryta) Giniotui drauge su Jurgiu Pabrėža, „kaip geriausiai žinantiems šią kalbą“.¹⁵⁶ Daukanto rinkiniui *Dainės žemaičių* (1846) Giniotas, kaip pats Daukantas rašė, suteikė daug patarlių.¹⁵⁷ Iš Valmiko siūlytųjų itin paminėtinas kun. Kazimieras Vizgirda, lietuviškų religinių raštų autorius.

Nepavyko Valmikui savo kandidatų įpiršti į cenzorius, ir tik 1828 I 25 tokiu cenzorium buvo paskirtas buvęs mokytojas Vilniaus universiteto filosofijos daktaras (1793) žemaitis Juozas Volodzka¹⁵⁸, gerai mokėjęs lietuviškai (1828 m. buvo netgi parengęs spaudai lietuvišką maldaknygę).

¹⁵⁴ *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija*, p. 309.

¹⁵⁵ A. Kaupuž ir I. Lukšaitė, „A. Butkevičiaus gramatikos byla“, p. 130–134.

¹⁵⁶ S. Daukantas, *Raštai*, t. II, p. 715.

¹⁵⁷ Ten pat, p. 782.

¹⁵⁸ Apie Volodšką: V. Biržiška, *Aleksandrynas*, t. II, p. 282–284; J. Lebedys, *Simonas Stanevičius*, p. 156–158.

1827 X 19 jis įteikė Vilniaus cenzūros komitetui prašymą paskirti jį specialiu (be atlyginimo) cenzorium lietuviškoms knygoms. Negalėdamas teisintis etatų stoka, nes Volodzka neprašė už darbą atlyginimo, Vilniaus cenzūros komitetas 1828 I 8 raštu stengėsi nesėkmingai įtikinti mokslo apygardos globėją (tada Nikolajų Novosilceva), kad tokio naujo cenzoriaus nereikia, nes net trys cenzūros komiteto nariai moka lietuviškai. Matyt, Volodzka jau ir anksčiau buvo atsiklausiamas dėl lietuviškų knygų cenzūros, nes štai Kiprijono Nezabitausio knygelės apie bites cenzūros leidimą lietuviškai nemokėjęs prof. Ignas Reška 1823 m. pasirašė sutinkamai su Volodzkos nuomone.¹⁵⁹

Senyvas (*1763) ir pasiturįs¹⁶⁰ Volodzka pats nebus veržęsis į cenzoriaus vietą, dargi neapmokamą. Greičiausiai jį bus skatinę Vilniuje susispietę lietuvių literatai, ypač Simanas Stanevičius, kurio kelioms knygelėms Volodzka tuoj pat ir davė cenzūros leidimus, vienai iš jų (Stanevičiaus ir Donelaičio eilėraščių knygai *Šešios pasakos...*, 1829) pasirašydamas leidimą netgi lietuviškai (tai buvo vienintelis atvejis Vilniaus cenzūros komiteto istorijoje): „Daleysta ira spausti ši raszta, idant po iszspaudima penkias jo knigas atneszta butu ing Komiteta Cenzuros. Metuose 1829 Mienesey sausia 20 dienoy. Cenzorus Josephas Wolodzko, Daktaras Filozofios, Zemaytis.“ Po poros mėnesių Volodzka mirė, ir kitos, taip pat 1829 m. išspausdintos, Stanevičiaus knygos (*Dainos žemaičių*), aprobatą davė vėl senasis cenzorius prof. Leonas Borovskis.

Stabtelėjome prie to kovos dėl lietuviškų leidinių cenzūros epizodo. Mat kiekviena kova grūdina ko nors siekiančių dvasią, šiuo atveju lietuvių sąmoningumą, kartu įvairino ir stiprino lietuviškąjį XIX a. pradžios sąjūdį.

Grįžtame prie Loboikos susirašinėjimo su Kiprijonu Nezabitausiu apie planuojamą kelionę Žemaitijon. 1823 IV rašė Loboika:

Dauggalis Ponas [Mykolas] Chlevinskis [Raseinių apskrities mokyklų globėjas], norėdamas, kad numatytą trumpą kelionę kuo daugiausia išnaudočiau, teikėsi man duoti instrukciją, kurios nuorašą Dauggalio Kunigo Kanauninko žiniai pridėdau. Išvykimo iš Vilniaus dieną paskiriu balandžio 14, o grįžimo – būtinai balandžio 30. Neseniai gavau laišką iš Vienos nuo vieno mano bičiulio [turbūt Vuko Stefanovičiaus Karadžičiaus (Stefanovičiaus Karadžičiaus), žinomojo serbų kalbininko, su kuriuo susirašinėjau], kuris taip pat pateikia kelis lietuvių kalbą liečiančius klausimus. Taigi, kada turėsiu garbę asmeniškai susipažinti su Lietuvos mokslininkais. [...] tada ieškosime progos pasikalbėti.

Savo kelionėje Loboika aplankė Kiprijoną Nezabitauskį, Pošką ir Leoną Uvainį, kurį Kazimieras Kontrimas buvo 1822 m. siūlęs universitetui lietuvių kalbos lektorium. Grįžęs iš kelionės, parašė Uvainiui porą laiškų, kurių antrame (turbūt 1823 VI) skaitome: „...Chlevinskis įteikė man Daug. Pono Gerad. veikalą apie lietuvių kalbą ir etimologiją. Man atrodo, kad tai yra tas pats veikalas, kurį Dauggalis Ponas Geradaris skaitėte man, pas Jus būnant. Panaudosime jį atitinkamai.“ Uvainis savo mokytumu labai užimponavo Loboikai, kuris rašė Rumiancevui (1824 III 30): jei Rumiancevui, kuris globojo tada leidžiamą suomių kalbos žodyną, atrodytų mokslininkai įdomu palyginti suomių ir lietuvių kalbas (kalbininkas Andersas Johanas Sjögrenas, su kuriuo Loboika kadaise peržiūrino Pilypo Ruigio žodyną, nurodęs daug panašių žodžių tose kalbose), atsirastų daug norinčių tuo užsiimti. „Iš jų aš atiduočiau pirmenybę senajam Uvainiui, gyvenančiam pačiame Žemaitijos centre savo mažame dvare, labai geram filologui ir lingvistui.“

Susitiko kelionėje ir su kitais lituanistikos mėgėjais, jų tarpe su mūsų kultūros istorikams nepažįstamu Einiku,¹⁶¹ apie kurį rašė laiške Kiprijonui Nezabitausiu: „Ponas Einikas papasakojo man du žemaičių liaudies padavimus, kuriuos surašytus pridėjau prie savo medžiagos. Papasakojau juos kelių profesorių draugijai, kurios tarpe buvo ir Lelevelis. Buvau išklaustytas su pasitenkinimu.“

¹⁵⁹ Lietuvos TSR bibliografija, p. 288.

¹⁶⁰ Valančius rašė *Žemaičių vyskupystėje*, kad Volodzka paskyręs Kražių „mokslynčiai“ 3175 rb., o Vainuto „mokslynčiai“, (Volodzka buvo vainutiškis) 4500 (M. Valančius, *Raštai*, t. II, p. 252, 269).

¹⁶¹ Apie Einiką lig šiol žinome tik iš trumpos F. M. Sobieszczańskio užuominos lenkų enciklopedijoje (*Encyklopedia Powszechna Orgelbranda*, t. XXVI, 1867), kad po Uvainio (kurį klaidingai vadina Jonu, ne Leonu) mirties jo veikalo apie Lietuvos numizmatiką rankraštis buvo dvarininko Einiko nuosavybė.

Užsiminė ir laiške Uvainiui (1823 V): „Ponas Einikas pasižadėjo rinkti liaudies padavimus ir dainas.“ Štai vėl vienas lietuviškojo sąjūdžio dalyvis.

Apie savo kelionę platokai informavo grafą Rumiancevą (1824 114). Seredžiuje prie Nemuno Loboikai buvęs parodytas Palemono, o Veliuonų Gedimino kapas. Prie tos pačios upės esanti puiki riterių pilis, dabar priklausanti generolui Gelgaudui. Krašte labai daug vadinamųjų milžinkapių (žemaitiškai: *milžyniu kapay*), kuriuose nuolat iškasama ginklų, šarvų ir kitų metalinių daiktų. Pas dvarininką Paškevičių (t. y. Pošką) matęs tokių iškasenų rinkinį. Tie kapinynai esą panašūs į skandinaviskus ir tuo atžvilgiu Loboika juos aprašęs laikraštyje *Dziennik Wileński* (1823), pridėdamas sąrašą daiktų, matytų pas Pošką (beje, tai buvo studento Kajetono Nezabitauskio sudarytas sąrašas). Norėdamas tais dalykais sudominti žmones, toliau rašė:

Radau Žemaitijoje ne daugiau kaip tris mokslininkus, mėgstančius užsiimti istorijos tyrinėjimais. Tai Paškevičius, Uvainis ir kun. Nezabitauskis. Beje, iš dvasininkų ir dvarininkų daug yra tobulai suprantančių lietuviškai ir išleidimas tautinio žurnalo [*izdanie narodnogo žurnala*] turėtų skaitytojų ir rašytojų. [Labai galimas dalykas kad apie tai buvo kalbėta Loboikos kelionės po Žemaitiją metu. Tai labai įdomi ir bene pirmoji iš viso užuomina apie lietuvišką laikraštį, metanti naujos šviesos į visą XIX a. pradžios lietuviškąjį sąjūdį.] Dvasininkai pamokslus sako lietuviškai; tiek jie, tiek ir vietos dvarininkai santykiuose su liaudimi vartoja tą kalbą, net ir pats velionis grafas Zubovas, turėjęs didelius dvarus Žemaitijoje [...], kalbėjo ta kalba. [...] Liaudis tebeprisimena daugybę pasakų, dainų ir patarlių, kurių dar niekas nerinko. [...] Aš pateikiau kun. Nezabitauskiui 28 klausimus, liečiančius liaudies gyvenimo būdą ir jos istorinius prisiminimus; į visa tai atsakė man labai patenkinamai. P-nas Paškevičius davė man storą sąsiuvinį savo istorinių pastabų ir tyrinėjimų [tai Poškos *Rozmyślania*]. Ir vieną, ir kitą praeitą rugpjūtį įteikiau Petrapilyje p-nui Bulgarinui, kad išspausdintų *Šiaurės archyve* [*Severnyj archiv*]. [...] P-nas Paškevičius mėgsta rašyti eiles žemaitiškai ir garsėja geriausiu poetu. Jo eilėraščiai galėtų sudaryti knygutę. Beje, ir kiti rašo pagirtinai. Žemaičių dvasinė seminarija Alsėdžiuose ir vyskupas Giedraitis galėtų itin daug padėti lietuvių istorijos ir kalbos sėkmei; betgi niekas apie tai negalvoja. [Loboikai nebuvo žinoma, kad vysk. Giedraitis kaip tik labai domėjosi lietuvių kalba ir raštija]. Nuo to laiko, kai Jūsų Šviesybė [t. y. grafas Rumiancevas] malonėjote atkreipti aukštą dėmesį į šį dalyką, patys lietuviai pajuto jam savo pagarbą [čia Loboika aiškiai perdeda, pataikaudamas savo kilmingajam globėjui]; nuo to laiko ėmė rodytis ta kalba pasaulietinės knygos, ko anksčiau niekada nebuvo, nes perspausdindavo tik senas lietuviškas maldaknyges. [...] Aš jau buvau pranešęs Jūsų Šviesybei, kad kanauninkas Nezabitauskis rengiasi sudaryti lietuvių kalbos žodyną.

Loboika ne tik informavo Rumiancevą apie Žemaičių literatus, bet ir pastariesiems rašė ar susitikęs pasakojo apie didelį Rumiancevo susidomėjimą Lietuvos istorija ir lietuvių kalba. Suprantama, kad tokio žymaus žmogaus rusų imperijoje dėmesys Lietuvai labai skatinamai turėjo veikti mūsų literatus. Knygelės apie bites lietuviško vertimo (1823) Kiprijono Nezabitauskio pasirašytoje (Loboikos išverstoje) prancūziškoje prakalboje aukštai keliami Rumiancevo nuopelnai lietuvių kalbai:

Jūsų dosnumas siekia ir lietuvių bei žemaičių kalbą, kuri šandie patraukia garbingiausių filologų dėmesį. Šitoji kalba paskaitys Jūsų Ekscelenciją per savo pirmąjį atstatytoją [*Restauratear*] ir ateisiančios kartos bus užtat tikrai Jums dėkingos. Todėl leiskite man paskirti Jums šį mažą darbelį, parašytą žemaičių kalba, tokiaime garsingame laikmetyje; šis darbelis turi reikšti mano giliausią Jums pagarbą ir be galo didelį dėkingumą; yra tai išreiškimas jausmų visų Žemaičių gyventojų už Jūsų maloningą rūpinimąsi gelbėjimu nuo prapulties ir platinimą šios senoviškos kalbos, už pavedimą šito triūso daugeliui kalbininkų, tarp kurių mes skaitome ir tokį vyrą, kaip prof. Loboika.¹⁶²

Siųsdamas Rumiancevui knygelę apie bites¹⁶³, Loboika rašė (1823 XII 23):

Kanauninkas Kiprijonas Nezabitauskis [...] drįso dedikuoti Jūsų aukštam vardui žemaičių tarme jo parašytą veikaliuką apie bitininkystę. [...] Nezabitauskis, paskatintas žymiojo mokslų labdario didžiai vertingo dėmesio, dabar užsiima lietuvių kalbos žodyno sudarinėjimu. Jis bus labai laimingas, jei Jūsų Šviesybė teiksitės pagerbti jį patį pranešimu apie nuoširdžiausios dovanos gavimą. [...] Tris egzempliorius skiriu Kopenhagos universiteto

¹⁶² J. Jablonskis, *Raštai*, red. J. Balčikonis, Kaunas, t. I, 1932, p. 40–41.

¹⁶³ Tos knygelės vertėju yra pasirašęs kan. Kiprijonas Nezabitauskis, betgi jo brolis Kajetonas vėliau teigė, kad tai jis išvertė; žr. išnašą nr. 194.

bibliotekai, tame skaičiuje ir profesoriui Raskui. Ši naujiena bus jiems labai įdomi. [...] Aš norėčiau, kad vienas egzempliorius būtų nusiųstas Paryžiu žurnalo *Revue encyclopédique* leidėjams. Kelis egzempliorius siunčiu dabar pat Karaliaučiu.

Rumiancevas neužtruko atsakyti (1824 I 11):

Esu nustebintas ir nudžiugintas atsiuntimu knygos, išspausdintos žemaičių kalba ir man p. kanauninko Nezabitauskio dedikuotos. Prašau Jus [...] nuo manęs jam įteikti čia pridėtą laišką ir dvi knygas. [...] Jeigu p. Lelevelis ir Jūs sprendžiate, kad p. Nezabitauskis kaip mokytas vyras yra pajėgus sudaryti lietuvių kalbos žodyną, aš pasirengęs būčiau aiškintis dėl dalyvavimo išlaidose, kurias man reiktų prisiimti, jei veikalas bus man dedikuotas. [...] Mielai norėdamas padaryti paslaugą p. kanauninkui Nezabitovičiui [!], aš pavedžiau [...] iš jo per Jus gautą paketą pasiųsti Kopenhagon, taip pat vieną egzempliorių žurnalo *Revue encyclopédique* leidėjams.

Džiaugėsi Rumiancevas (1824 IV 15): „Neslėpsiu nuo Jūsų [Loboikos], kad labai noriu lietuvių ir žemaičių žodynų pasirodymo ir su dėkingumu priimčiau, jei tie žodynai būtų mano vardui dedikuoti.“

Ne mažiau laukė lietuvių kalbos žodyno ir kalbininkas Rasmusas Christianas Raskas (1787–1832), kuriam buvo nusiųsta Nezabitauskio knygelė apie bites. 1824 X 1 laiške Rumiancevas pranešė Loboikai:

Rašo man mokslininkas Raskas, kiek jis norėtų matyti žemaičių žodyno išleidimą. Prisimenu, Jūs man žadėjote, kad tas kunigas, kuriam rašiau [beje, jau 1824 I 11 buvo prašęs Loboiką perduoti laišką Nezabitauskiui], tokiu veikalu užsiima. Prašau persiųsti jam laišką, kurį gavau iš p. Rasko, išrašą, kurį čia pridėdu.

Danų kalbininkas Raskas buvo vienas iš pradininkų lyginamosios kalbotyros, kurios tėvu paprastai vadinamas vokiečių kalbininkas Franzas Boppas, savo 1816 m. epochiniame veikle palyginęs sanskrito asmenavimo sistemą su graikų, lotynų, persų ir germanų kalbomis ir konstatavęs tų kalbų giminingumą. Panašiai nauju lyginamuoju metodu ir Raskas savo veikle *Undersogelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse* (Senovės šiaurinės, arba islandų kalbos kilmės tyrinėjimas), išleistame 1818 m., bet parašytame jau 1814 m. (taigi dar prieš Boppo veikalo išspausdinimą), įrodinėjo islandų kalbos giminingumą ne tik su germanų, bet ir su graikų, lotynų, slavų ir baltų kalbomis. Pastarąsias kalbas Raskas vadino, kaip ir dažnas kitas anuo laiku, *lettisk* (latvių) ir joms priskyrė senųjų prūsų, lietuvių ir latvių kalbas. XVIII a. švedų istorikas Johannas Thunmannas manė, kad lietuviai „yra slavai, sumišę su suomiais ir gotais“¹⁶⁴, o Raskas teigė, kad *lettisk* kalbos visai skirtingos nuo suomių, bet giminingos su germanų ir slavų, tik už jas senesnės. Taigi Raskas, anot danų kalbininko Holgerio Pederseno (rašiusio, beje, ir apie lietuvių kalbą), „pirmasis iš naujojo laiko kalbininkų nurodė tikrąją vietą baltų kalboms ir suvokė tą nepaprastą senoviškumą, būdingą ypač lietuvių kalbai“.¹⁶⁵ Ir tikrai, Boppas juk tik vėliau įtraukė lietuvių kalbą į savo kapitalinį lyginamosios gramatikos veikalą (1832–1852). Rašydamas apie lietuvių kalbą, Raskas naudojosi Pilypo Ruigio žodynu ir jo sūnaus Povilo gramatika (abu veikalai išspausdinti 1747 m.). Skaitė ir kartu išspausdintą Ruigio lietuvių kalbos tyrinėjimą (*Betrachtung der Littauischen Sprache*), iš kurio pacitavo šį sakinį: „Kad lietuvių kalba kilusi iš graikų, ne tiek reikia įrodyti, kiek paaiškinti.“ Rasko knygoje buvo visas skyrius, kur nagrinėtos *lettisk* kalbos ir pateikta apšiai lietuvių kalbos pavyzdžių.

1818 m. Raskas atvyko Petrapilin, kur išgyveno beveik metus. Čia studijavo rusų ir orientines kalbas, susipažino su Rumiancevu; turbūt ir su Loboika, tuo metu gyvenusiu Petrapilyje. 1819 m. išvyko Persijon ir Indijon, iš kur po intensyvių kalbos ir raštijos studijų 1823 V 5 grįžo Danijon, parveždamas daug orientinių rankraščių Kopenhagos universiteto bibliotekai, kur jau nuo 1813 m. buvo darbavęsis. 1825 m. paskirtas literatūros profesorium, o 1828 m. pakviestas Rytų kalbų katedron. Petrapilyje užmegztus ryšius palaikydamas, susirašinėjo su Rumiancevu taip pat ir su

¹⁶⁴ J. Thunmann, *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger nordischen Völker*, Berlin, 1772, p. 9.

¹⁶⁵ R. Rask, *Ausgewählte Abhandlungen*, hrsg. von L. Hjelmlev, mit einer Einleitung von H. Pedersen, Kopenhagen, t. I, 1932, p. XXIX.

Loboika, per kuriuos gavo Nezabitauskio knygelę apie bites ir žinią apie Nezabitauskio rašomą lietuvių kalbos žodyną. Reikia tikėtis, kad jo laiškas Rumiancevui, kurio išrašas buvo nusiųstas Kiprijonui Nezabitauskiui, yra išlikęs Rumiancevo archyve ir eventualiai bus paskelbtas. Suprantama, kad tolimosios Danijos profesoriaus, garsaus mokslininko ir daugelio mokslo draugijų bei akademijų (tarp jų ir rusų) nario laiškas turėjo labai paskatinti Kiprijoną Nezabitauskį ir jo pažįstamus Žemaičių lituanistus mėgėjus dar labiau vertinti savo gimtąją kalbą ir ją tyrinėti.

Neabejosime, kad ir Poška, kuris jau iš seno darbavosi „ant paaukštino mūsų kalbos skaistybės“ (taip jis rašė savo lietuviškame 1809 m. laiške vysk. Juozui Arnulfui Giedraičiui¹⁶⁶), bus buvęs paskatintas atsidėti žodyno rašymui. Išlikusiame Poškos žodyno (nebaigto) rankraštyje nurodyta, kad jis pradėtas rašyti 1825 III 8. Turbūt tada jis tik pradėjo perrašinėti jau iš seniau rinktą žodyno medžiagą, nes sunkiai būtų patikima, kad senas žmogus per penkerius metus ligi mirties būtų įstengęs parašyti tokį stambų (daugiau kaip 2000 p. rankraščio) žodyną.

Apie Poškos rašomą žodyną Loboika pranešė Rumiancevui 1825 III 29 laiške:

...leiskite atkreipti Jūsų dėmesį į lietuvių žemaičių žodyną, kuris iš seno yra Jūsų pageidavimo objektas. Tam darbui atlikti susirado du mokslininkai iš pirmiejių tos tarmės žinovų. Pirmasis iš jų yra kanauninkas Nezabitauskis, dedikavęs Jums šia tarme rašytą veikalą apie bites, kitas – Dionizas Paškevičius. [...] Nezabitauskis jau atsiuntė man dalį savo sudaryto žodyno nuo A ligi J. [...] Jis bus labai pilnas, bet be frazeologijos ir tik su lenkišku vertimu. Be abejo, man teks būti jo redaktorium. Aš parašysiu gerą pratarmę. [...] aš turiu nurodyti žodžių panašumą su graikiškais, lotyniškais, vokiškais ir slaviškais arba rusiškais, nes Nezabitauskis nesugeba to padaryti. [...] Nezabitauskis ribojasi tik žodžiais, esančiais dabar apyvartoje; senoviškų jis neima, vargu ar galėtų ir paaiškinti juos. Jis neturi filologinio pobūdžio, net negalima, rodos, iš jo reikalauti duoti lotyniškų žodžių paaiškinimus, nors beveik būtina. Betgi iš jo greičiausiai galima laukti darbo baigimo. Jis tobulai moka šią tarmę, [...] turi daug laisvo laiko [...], Paškevičius kur kas mokytesnis už jį, bet jis savo prakaitu turi užsidirbti duoną. Jo darbas negali taip greitai eiti. [...] Betgi Paškevičius taip pat pasirengęs užsiimti tuo darbu ir tuo tikslu prašo jam atsiųsti lotynų-rusų ir lotynų-lenkų žodynus. Lotyniškai Paškevičius moka puikiai. Aš manau, kad galima būtų abu užimti naudingai šiuo būdu: tegul kanauninkas Nezabitauskis tęsia savo žodyną, kaip pradėjo, aprašydamas žemaičių kalbą dabartinėje jos padėtyje ir tik su lenkišku vertimu. Tegul Paškevičius rašo lotynų-žemaičių-rusų-lenkų žodyną, kaip jis pats to nori. Tuo būdu jis bus lyginamojo žodyno rūšis. Juo galės naudotis visų Europos šalių mokytieji ir filologiniuose, ir istoriniuose tyrinėjimuose.

Dėl tų žodynų Rumiancevas taip atrašė (1825 IV 14):

Be abejo, ir toliau tebenoriu savo lešomis išleisti lietuvių žemaičių žodyną. [...] Neabejoju, kad pirmenybę reikia duoti p. Paškevičiaus žodynui. [...] Būkite mano vardu tokio žodyno prižiūrėtoju ir redaktorium pagal Jūsų laiške duotas taisykles ir planą. O kad tas būtų naudingas visiems mokytiesiems, griežtai laikykitės taisyklės, kad kiekvienas žodis turėtų lotynišką paaiškinimą. Jei p. Nezabitauskis laiko, kad pradėjo savo panašų darbą mano paskatintas ir man įsiteikdamas, – nors to, rodos, negalima būtų pasakyti, – nieko kito negalima daryti, kaip spausdinti ir jo veikalą; tik vėliau ir galimai sumažinus išlaidas.

1825 IX 19 Loboika pranešė Rumiancevui, kad rugpjūčio mėnesį buvęs nuvažiavęs Žemaitijon, norėdamas taip pat pamatyti Poškos žodyną. „Neturėdamas vaikų ir pavedęs giminaičiui savo nedidelio ūkio valdymą, jis [t. y. Poška] visai atsidėjo tam darbui [t. y. žodyno rašymui].“

Dar labiau kaip Poškos žodynu susidomėjo Rumiancevas, aistringas senienų rinkėjas, Poškos rinkiniu, kurį Loboika aprašė 1824 I 14 laiške, ir nedelsdamas klausė (1824 I 22): „Prašu pasiteirauti, ar neparduos p. Paškevičius ten kapinynuose surinktų senovinių daiktų; tokiu atveju atsiųskite man jų sąrašą su kainų nurodymu.“ Apie tai sužinojęs, Poška rašė Loboikai (1824 I V):

Nemažai mane džiugina tai, kad Šviesusis Dauggalis grafas Rumiancevas, valstybės kancleris [tai buvo aukščiausias rusų valstybinės tarnybos laipsnis, kurin Rumiancevas, tada užsienio reikalų ministras, buvo pakeltas 1809 m.] nori mano menkas senienas, iš vadinamųjų milžinkapių surinktas, savo kabinete turėti. Noriai perleidžiu jas visas, kurios tik pono Kajetono Nezabitauskio Vilniaus laikraštyje [*w Pamiętniku Wileńskim*; čia Poška suklydo,

¹⁶⁶ D. Poška, Raštai, p. 438.

turėjo būti: w *Dzienniku Wileńskim*] išspausdintame sąrašė nuo nr. 1 ligi nr. 15 yra pažymėtos, ir dargi visai be jokios pretenzijos. Man visas atlyginimas bus tasai pasitenkinimas, kad žemaičio kaimiečio artojo nors menki senienų rinkiniai bus gerbiamojo pono kabinete ir valstybės sostinėje.¹⁶⁷

Loboika 1825 III 2 pranešė Rumiancevui apie tą Poškos dovaną, ir Rumiancevas tuoj pat (1825 III 17) atsakė, kad esąs sujaudintas Poškos parodytu jam palankumu, prašė dovanojamų senienų sąrašų ir klausė, kuo jis galėtų Poškai atsisteisti. Loboika 1825 III 13 pasiuntė sąrašą, o dėl eventualios dovanėlės sugestijavo kokią tabokinę, tik ji turėtų būti nemaža, nes „Paškevičius tokio milžiniško ūgio, kad nei iškasamieji šalmai, nei šarvai jam netinka. Jis turi didžiausią rašalinę, kalakuto plunksną [taigi įprastinė žąsies plunksna buvo jam per maža] ir viską didelių matmenų.“ Negaišdamas (1825 IV 14) Rumiancevas prašė Loboiką, kad padėkotų Poškai už labai įdomią (*preliubopytnyj*) dovaną ir ją persiųstų Petrapilin Aleksandro Vostokovo (tai buvo žymus rusų slavistas) vardu, kad tas peržiūrėtų ir saugotų, kol Rumiancevas parvyksias Petrapilin. Rašydamas apie tai Vostokovui (1825 IV 21), Rumiancevas pasidžiaugė: „kokią svarbią man dovaną daro p. Paškevičius“.¹⁶⁸ 1825 X 19 Loboika pranešė, kad buvo nuvažiavęs pas Pošką, sudėjo senienas į dvi medines dėžes ir parsivežė jas Vilniun, iš kur būsią patogiau persiųsti Petrapilin. 1825 X 17 Rumiancevas dėkojo už pažadą greitai senienas atsiųsti; jam būtų gaila, jei jų nesulauktų. Jų Rumiancevas taip ir nebesulaukė, nes netrukus (182613) pasimirė. Savo 1830 m. testamente Poška prašė ir įpareigojo (*najmocniej proszę i obowiazuję*) Loboiką atiduoti pas jį (Loboiką) esančius „senoviškus rinkinius įvairių ginklų, šarvų ir kitokių riterišku smulkmenų“ Vilniaus universitetui.¹⁶⁹

Žemaičiai rūpinasi gimtąja kalba

Besklaidydami ano meto korespondenciją, labai įdomių žinių apie Žemaičių literatų rūpinimąsi lietuvių kalbos tobulinimu aptinkame Poškos 1823 IV (diena nepažymėta) laiške Loboikai. Nurodęs, kad lenkams Onufro Kopczyńskio gramatika duodanti tarimo ir rašybos taisykles, Poška apgailestavo, kad

...mes, lietuviai ir žemaičiai, nei tikslaus žodyno, nei gramatikos neturėdami, kiekviename savo krašto kampe tą patį žodį vis kitaip tariame ir rašome. [...] trys yra lietuvių kalbos tarimo [*mówienia*], arba pronunciacijos, tarmės iškyla prieš mokytus literatus, pažįstančius mūsų kalbos dvasią, ir laukia sprendimo arba nuomonės pareiškimo, kuri iš jų geresnė ir turi būti pavyzdinė lietuvių kalbos žodynui. Pirmoji iš jų, t. y. lietuvių tarmė, kimšte prikimšta *ta, te* skiemenu [..], mano nuomone, niekad negali būti pavyzdinė, nes ji rėžia ausį ir klausyti nemaloni, kaip antai, *mergiata, paniata, kumiata* ir t. t. Antroji, Pakuršės ir Paprūsės tarmė, taip pat, mano išmanymu, negali būti pavyzdinė, nes ištariant tuos pačius lietuviškus žodžius – *mergiale, paniale, kumiale* ir t. t., reikia labai išsižioti, kas vėl ne tik klausančiam, bet ir žiūrinčiam sukelią tam tikrą atgrėšį ir pasibjaurėjimą. Trečioji, Žemaičių kunigaikštijos vidurio tarmė, yra geriausia ir turi būti pavyzdinė, nes tų pačių žodžių – *mergiele* [mergelė], *panelė, kumelė* ir t. t. – tarimu yra panaši lotynų, net į prancūzų kalbą. [...] taip kalba pats Žemaičių vidurys [...], kurio centre yra Viduklės miestelis (pavadintas nuo lietuviško žodžio *vidus*), teisingą lietuvių kalbos tarmę, pasieniuose nesudarkytą, išlaikęs. Jei kas man prieštarautų, tai tegu šviesusis Vilniaus universitetas kam nors paveda tai išspręsti arba reikalui tegu įsteigia kelių pažįstančių mūsų kalbą asmenų komitetą Kražiuose, o mes, žemaičiai ne tik keliese, bet ir keliolika galime stoti ginti mūsų kalbos pronunciacijos. [...] noriu kai ką pasakyti apie mūsų lietuvių kalbos gramatiškumą, kuris egzistuoja Žemaičių kunigaikštijos viduryje ir gali būti pavyzdžiu ne tik žodynui, bet ir gramatikai, kuri turi išeiti.¹⁷⁰

Kadangi XIX a. pradžioje besireiškančių lietuvių literatų dauguma buvo žemaičiai, tad ne vieno buvo linkstama žemaičių tarmę padaryti lietuvių rašomąja kalba. Ypač karštas tuo atžvilgiu žemaitis buvo Jurgis Pabrėža. 1838 X 9 laiške kun. Jonui Gintilai jis patarė, kad žemaitišką Naujajį Testamentą

¹⁶⁷ Ten pat, p. 467.

¹⁶⁸ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 313.

¹⁶⁹ M. Brensztejn, *Dionizy Paszkiewicz*, p. 40.

¹⁷⁰ D. Poška, *Raštai*, p. 477–481.

taisyti duotų Kražių gimnazijos kapelionui Motiejui Valančiui, nes jis

...kilimo žemaitis ir ne toks, kurį vadintume gudu ar prūsoku [tuos du žodžius lenkiškame laiške įrašė lietuviškai], o tikrai mūsų tarmės, visiškai besiskiriančios nuo lietuvių; tik nežinau, ar laikosi tikrai žemaitiškos rašybos. [Pats Pabrėža savo rašybą derino prie gimtosios kretingiškių žemaičių tarmės.¹⁷¹] [...] Iš visos širdies betgi linkėčiau nekibinti kunigų iš artimesnių prie Lietuvos dekanatų, nes jie yra visai apsikrėtė lietuvių tarme ir taip atkaklūs bei užsispyrę savo tarime ir rašyme, jiems taip atrodo, kad lietuvių kalba ne tik rašyti ir kalbėti, bet net ir alsuoti turi pati tikroji Žemaitija. Tegul Lietuva būna Lietuva, maišytieji maišytais, o žemaičiai žemaičiais.¹⁷²

Savo botanikos (*Taislius auguminis*) rankraščio pratarmėje Pabrėža nurodo (jo rašyba netaisoma): „Kaupt weykala tón rasziau ne dieley Lyitóówyniku (kóryi gal sau tolyi óz moni geresnius pyszorius atrasty) ale diel tikruuju Zemaytiu, pri koriuó nier myszyny niejoky kalbos lyitóówizskos: teyp yr kalbó tykray zemaytiszko rupinaus parasziitv.“¹⁷³

Svarstė tarmės klausimą ir Antanas Klementas 1810 m. eiliuotame laiške Juozui Arnulfui Giedraičiui, rašytame lietuviškai, nes „kaip vyskupui Žemaičių, taip prider mūsų / Atduoti donį tikrą, bet ne jau lenkiškai“.

Tai yra žinioj visiems, jog kiekvienas savo
Gir pusę tą, kur gimęs, kur tėviškę gavo.

Dėl to nenoriu, sakau, Telšių kalbą peikti,
Dar trokštu šlovę anai priderančią teikti.
Nuo Varnių Telšiai esą netoli padėti,
Abu viduj Žemaičių, – jog taip šnek, girdėti.
Iš to paskuito [= taigi] prigul teisybę pažinti,
Kad kalbą mūsų reik tikrą vadinti.

Vis dėlto Klementas pripažįsta, kad

...senų dienų kalba žemaitiška mūsų
Jau nuo pagadinimo nepaliko liuosa.

Netrūko ir tokių, kurie nesiribojo savo tarme ar net siaura patarme, o žiūrėjo platesnio pagrindo bendrinei lietuvių rašto kalbai. Pvz., Birutės dainos autorius Silvestras Valiūnas, kuris ne tik gerai mokėjo savo gimtąją kalbą, bet dar ir buvo gavęs rimtą filologinį pasirengimą Vilniaus universitete, kur 1811–1812 m. kaip pasižymėjęs gabumais galėjo lankyti garsiojo antikinių kalbų ir literatūrų profesoriaus Ernesto Grodecko seminarą (vėliau jį lankė Adomas Mickevičius ir Simanas Daukantas).¹⁷⁴ Tiesiog kaip atsakymas į pirma cituotus Poškos išvedžiojimus apie Viduklės tarmę skamba šie Valiūno 1826 II 10 eiliuoto laiško Poškai žodžiai:

Rašydamas plačios kalbos žodinį protingą,
Nepamesk tikros žinios kelio išmintingo!
Nevilkis, jog tikt tikra kalba to pasviečio.
Kur tavo dienas saulė pirmąkart apšvietė,
Kad Viduklė nuog *vidaus* Žemaičių praminta,
Kad ir kalba tos vienos šalies negadinta.
Girdėdams jūsų žodžius, nuog lenkų pavogtus,
Ne kartą ligi žarnų Telšių pliumpis juoktus.

¹⁷¹ Z. Jonikaitė, „Apie J. Pabrėžos botanikos veikalų rašybą“, kolektyvinėje knygoje *Jurgis Pabrėža*, p. 62–65.

¹⁷² „J. Pabrėžos laišakai kun. J. Gintilai“, pateikė K. Sendzikas, *Mūsų senovė*, t. II, nr. 4, 1939, p. 662–663.

¹⁷³ K. Šaulys, „Kun. Jurgis Ambraziejus Pabrėžas ir jo raštai“, *Draugija*, t. XIV, nr. 53, 1911, p. 27.

¹⁷⁴ R. Mikšytė, *Silvestras Valiūnas*, Vilnius, 1978, p. 32–33.

Toliau primena:

...kad lietuvis ir žemaitis rastų
Visus žodžius toj knygoj ir radęs suprastų.

Taip pat įspėja, kad

Veizd ant tavęs ne tiktai Viduklės pasaulis,
Trakai, Telšiai, Vilkmėrgė, rudsermėgis Šiaulis,
Taipogi latviai, prūsai ir užnemuniškiai.

Bendrinės lietuvių kalbos reikalą matė ir kun. Kalikstas Kasakauskis. Savo gramatikos (1832) pratarėje jis pasisakė norįs, kad ji galėtų „tarnauti lygiai žemaičiams kaip ir lietuviams“, todėl turėjęs taikytis „prie jau visuotinai pas mus priimto kalbėjimo būdo“; jis jautė, kad neišvengs kritikos tų, kurie atkakliai laikosi žemaičių tarmės¹⁷⁵ (beje, pats Kasakauskis buvo žemaitis iš Šilalės).

Gera lietuvių raštų kalba labai rūpinosi Simanas Stanevičius, ragindamas pasinaudoti ilgamečiu mūsų raštijos patyrimu ir parodydamas tikrai pažymėtiną jaunam studentui nuovoką apie senąsias lietuvių knygas, apie kurias juk negalėjo nei universiteto auditorijoje iš profesoriaus girdėti, nei pasiskaityti kokiame mūsų raštijos istorijos vadovėlyje, nes tokio iš viso dar nė nebuvo. Pratarėje prie Trumpo pamokymo kalbos lietuviškos arba žemaitiškos (1829) Stanevičius karčiai apgailestavo, kad

...kalba lietuviška Žemaičiuose, o dar didžiaus Lietuvoje taip nupuolė, jog nė joku puikiu ir išmintingu raštu, nei gražia ir taikia [= taiklia] iškalba pasigirti negalime. Jei taigi norime šelpti savo kalbą, surasti jos pametus ir užmirštus žodžius, mums reik rūpestingai ieškoti senovės lietuviškų raštų. [...] rodės mums ne pro šalį būsiant minėti čionai geriausias knygas lietuviškas, iš kurių mokyti kalbos galime: o tos juo senesnės, tuo vertesnės yra. Pirmiausią vietą ir didžiausią vertę duodame *Sakymams* Daukšos [...]. [Šis Stanevičiaus sprendimas ligi šiol tebegalioja.] Po Daukšos nemažos vertės yra raštai kunigo Sirvydo [...], Antrą vietą duodame raštams lietuvininkų Prūsų, tarp kurių pasirodo mokslingas vyras D. L. G. Rėza. Knygos, per jį išduotos ir vertos, idant nuo visų lietuvininkų skaitomos ir mylimos būtų, yra *Visas Šventas Raštas* ir *Keturios dalys metų Donelaičio* [...]. Antras minėtinas vyras ir kalbos lietuviškos tikras žinovas yra K. Got. Mielcke [Milkus]. [...] Trečią vietą palikome raštams žemaičių kalvininkų, tarp kurių yra *Raštas Šventas* S. B. Chilinskio [...] 1660, kurio viena tiktai mums pažįstama knyga randas bibliotekoje, arba surinkime knygų, ciesoriškos akademijos Vilniaus [beje, tai žinojo ne tik Stanevičius: bibliotekos įrašų knygoje pažymėta, kad 1825 II 25 tą knygą skolinosi Daukantas¹⁷⁶] [...] ir *Knyga nobažnystės* [...] spausta Kėdainiuose, miestely Žemaičių, metuose 1653 *in 4-to*. Jei taigi norime pažinti visą platybę ir visotinį [= visuotinį] apgimimą [= prigimtį] kalbos lietuviškos, nuo skaitymo tų knygų, ne viename amžiuje ir tūlose šalyse žemės rašytų, pradėti mums reikia. [...] Paminėtos taigi knygos yra dėl mūsų kaip girios kokios arba medžiai liemeningi, kur kožnas reikalui savo tam tikrą medžiagą rasti ir pagal savo tikslą rūmą suręsti galės.¹⁷⁷

Prieraše prie anksčiau cituoto laiško Loboikai, kuriame gyrė Viduklės tarmę, Poška nurodė asmenis, kurie galėtų jeiti į jo siūlytą Kražių kalbinį komitetą:

Šiam komitetui (taip man rodos) pirmininku pats tinkamiausias galėtų būti Šviesusis Dauggalis [Mykolas] Chlevinskis, vizitatorius [tas pats, kuris 1823 m. davė Loboikai kelionės Žemaitijon instrukciją, o paskiau jam įteikė Leono Uvainio veikalą apie lietuvių kalbą], o arbitrais – Dauggalis Leonas Uvainis, buv. Raseinių pilies teismo raštininkas [Uvainiui skirtame lietuviškame eilėraštyje Poška jį vadino raštorium gradiškojo Raseinių pavieto sūdo] ponas Romualdas Kondratas, ribų teisėjas, k. kanauninkas Nezabitauskis arba jo brolis Kajetonas, ponas [Ignas] Daujotas, Kražių [gimnazijos] prefektas, [Kražių gimnazijos] profesorius Vincentas Hurčinas ir t. t.

¹⁷⁵ P. Jonikas, „Lietuvių bendrinės rašomosios kalbos idėja priešaušrio metu“, *Archivum philologicum*, t. VI, 1937, p. 45–46.

¹⁷⁶ J. Lebedys, *Simonas Stanevičius*, p. 175.

¹⁷⁷ S. Stanevičius, *Raštai*, p. 507–508.

Žinoma, nebuvo galima laukti, kad tuolaikinis Vilniaus universitetas būtų susirūpinęs nustatyti, kaip to buvo pageidavęs Poška, kuri čia žemaičių patarmė geriausia ir tam tikslui net sudarinėjęs specialų komitetą. O vis dėlto toks komitetas, atrodo, pačių žemaičių literatų iniciatyva, buvo susidaręs, kaip galima spręsti iš lietuvių kalbos gramatikos (dėl kurios išleidimo kovėsi su cenzūra kun. Vincentas Valmikas) autoriaus kun. Aleksandro Butkevičiaus 1825 VI 27 laiško – atsakymo į ano lietuvių žemaičių kalbos komiteto pageidavimus („Odpowiedę X. Butkiewicza na życzenia Przeświewnego Komitetu Litewsko-Zmudzkiego Języka“).¹⁷⁸

Į komiteto pageidavimą, „kad Lietuviškai-žemaitiškoje gramatikoje (Kalbrėda) būtų lengviau suprantami žodžiai, turėtų būti kai kurie iš jų tiksliau išversti iš lenkų kalbos į lietuvių-žemaičių kalbą“, Butkevičius atsakė negalys to greitai padaryti, „net ir žodžių, kurie siunčiami apibrėžti pieštuku“ (taigi, Komitetas rankraštį atidžiai peržiūrėjo), nes skaudžiai susižeidęs koją ir dabar gydąsis. Kai kuriuos žodžius betgi paaškina. Toliau rašė:

Pasiduodu teisingai Šviesiausio Komiteto išminčiai, vis dėlto prisitaikydamas šiame reikale visiškai prie jo skonio ir valios. Be to, turiu užtikrinti Šviesiausią Komitetą, kad, norėdamas paremti nusilpusius protus [*dla wsparcia osłabionych umysłów*], kad suprastų gramatiką, o kartu ir joje esančius tėvų kalbos, lietuviškus-žemaitiškus, žodžius, baigiu rašyti įžanginį žodį prie tos gramatikos, pradėjau taip pat rašyti ir lietuvi-žemaičių-lenkų kalbų žodyną, pritaikytą tai gramatikai. [...] Kad kalbant ir rašant lietuviškai-žemaitišškai nebūtų vartojama nosinių balsių *q*, *ę*, o vietoje šių pridedant prie *o*, *e* priebalsį *n*. Toks pat visai ir mano buvo pageidavimas, bet dėl įprastinės nuo daugelio amžių lietuvių kalboje *q*, *ę* vartosenos nedrįsau jų iš mano gramatikos pašalinti [...]; bet lig tik šiandien Šviesiausio Komiteto matau tokią teisingą čia valią, tučiuojau su tuo sutinku, o kartu laikau sau garbe užtikrinti, kad tų *q*, *ę* nosinių lietuvių-žemaičių kalboje iš pradžių nėra buvę, negalima, antra vertus, jų laikyti tikrai lietuviškais, o turbūt tik pasiskolintais iš svetimų kalbą, kadangi jokia gramatika to neparemia.

Dar rašė:

Nėra reikalo visada ir visur sekti kunigu Sirvydu. Niekados ir niekur nieko nesekiau ir neseku negrynai lietuviškos-žemaitiškos kilmės, taip pat nebūtinai reikalingais žodžiais, kad nepadaryčiau gėdos lietuvių-žemaičių kalbai, kuri yra pati gana tobula ir kuri, net trūkdama ligi šiol tam tikrų savų žodžių, lengvai jų gali turėti tikrai savų, pavyzdžiui: vietoj epocha – *Tarpimetie* arba *Tarp'mete*, vietoj era – *Pradęmetie* arba *Pradžiosmete*, vietoj filosofija – *Prot'miyla* arba *Protimeyle* ir t. t. [...] Tokie atsakymai į Šviesiausio Lietuvių-žemaičių kalbos komiteto pageidavimus.

Poška (turbūt ir kiti) per daug tikėjosi iš universiteto. Savo *Kaimiečio artojo mąstymų (Rozmyślania...)* įvade Poška rašė: „O šviesusis Vilniaus universitetas, Lietuvos sostinėje esantis, mokytaime savo profesorių ir emeritų būryje tikrai ras arba lietuvių, arba lenkų, galinčių tiek parašyti Lietuvos istoriją, tiek sudaryti žodyną ir gramatiką.“¹⁷⁹ Skaitė tuos žodžius universiteto žmogus Loboika, dar neseniai per kažkokį Jasinskį gavęs iš Poškos *Mąstymus* (dėkojo už juos Poškai 1823 VI) ir šliukštelėjo šalto vandens ant per didelių lūkesčių tuo atžvilgiu iš universiteto, laiške kan. Nezabitauskiui pranešdamas, kad gavo iš Poškos „moksliską laišką“ su pastabomis, „kurios lieté įvairius Lietuvos istorijos klausimus. [...] Kai kurios šių žinių yra mums visiškai naujos ir netikėtos. Pirmoji sąlyga Lietuvos istorijos pažangai yra žodyno ir gramatikos sudarymas, cituojant Pono Lelevelio žodžius: viskas... Dauggalis Ponas Paškevičius stengiasi paskatinimais palenkti tam Vilniaus universitetą, tačiau veltui tektų to reikalauti iš universiteto.“

Žinoma, Poškai ir kitiems Žemaičių literatams Vilnius buvo tolimas, ir tik retai kuris nors iš jų ten apsilankydavo (1824 IV Poška rašė Loboikai: „Prieš keletą metų važiuodamas į Vilnių, aplankiau Kernavę ...“¹⁸⁰), tad jiems ir negalėjo būti gerai pažįstami universiteto užmojai, įvairūs jo siekimai, pati jo dvasia. Jų sąlytis su universitetu daugiausia ribojosi atsitiktine korespondencija su vienu kitu profesoriumi. Suprantama, kad ji buvo labai vertinama, tiesiog branginama. Ne tik savo vieno

¹⁷⁸ A. Kaupuž ir I. Lukšaitė, „A. Butkevičiaus gramatikos byla“, p. 140–143

¹⁷⁹ D. Poška, Raštai, p. 171

¹⁸⁰ Ten pat, p. 495.

jausmus bus reiškęs Poška, rašydamas Loboikai (1824 IV): „Visi Tavo laišakai, drauge su laiškais kitų bičiulių, mokytų literatų, su kuriais turėjau laimės susirašinėti, yra pagarbiai sudėti tam tyčia gražiai padirbtoje trijų knygų pavidalo skrynutėje, mano bibliotekėlėje, ir taip saugomi, kaip bajorystės patentai.“¹⁸¹ Ir dabar tokia išlikusi Poškos ir kitų korespondencija yra labai svarbus, kartais net vienintelis ano meto lietuvių kultūros istorijos šaltinis.

Vilniaus studentų būrelis

Kitoks ryšys su universitetu buvo studentijos, kurioje irgi buvo žmonių, daugiau ar mažiau paveiktų lietuviškojo XIX a. pradžios sąjūdžio. Studentams universitetas buvo savas, akivaizdžiai jaučiamas ir paskaitų auditorijose, ir susitikimuose su profesoriais, ir savitarpiame studentų bendravime, pagaliau ir visoje Vilniaus kultūrinėje atmosferoje, stipriai veikiamoje universiteto. Tuo metu savo viršūnę pasiekęs ir išskirtine profesūra pasižymėjęs Vilniaus universitetas sulaukė ir iškilios studentijos. Štai dar ilgai po universiteto uždarymo lenkų kultūriniam ir visuomeniniam gyvenime svariai, net ir vadovaujamai reiškėsi buvę Vilniaus universiteto auklėtiniai. Prisiminkime bent du literatūros žymūnus – Adomą Mickevičių ir Julijų Slovackį. Ir mūsų pouniversitetiniais laikais reikšmingiausiai pasirodė Daukantas ir Valančius, buvę Vilniaus studentai.

Vilniaus studentijoje, ypač trečiame XIX amžiaus dešimtmetyje, susirado veiklių lietuvių mylėtojų būrelis. Prie jo, panašiai kaip ir prie Žemaičių literatų, iš Vilniaus profesūros arčiausiai bus priėjęs paslankusis Loboika. Atvykęs Vilniun profesoriauti, Loboika buvo ketinęs rašyti veikalą apie lietuvių tautą ir kalbą, kurį pažadėjo išleisti Rumiancevas. 1822 XII 8 pranešdamas Rumiancevui, kad prie to veikalo panorėjęs prisidėti prof. Lelevelis, Loboika toliau rašė:

Vienas iš žemaičių, mūsų universiteto studentas, patyręs apie tą sąjungą [t. y. Lelevelio ir Loboikos] ir žymiausio imperijos kanclerio [Rumiancevo] dėmesį lietuvių kalbai ir tautai, atėjo, nepažįstamas, pareikšti man tuos ugningus jausmus, kuriais ta žinia sužavėjo jo sielą. Jis išvardijo man daugelį savo draugų, kurie, padrąsinti pirmojo iš valstybės didžiūnų pagarbos pavyzdžio, nesigėdi dabar vadintis lietuviais ir žemaičiais ir davė vienas kitam žodį užsiiminėti savo kalba ir raštija.

Žinoma, nėra reikalo manyti, kad tik Loboikos paraginti jie taip „sulietuvėjo“; jie jau buvo daugiau ar mažiau įsijungę į lietuviškąjį ano meto sąjūdį. Antra vertus, profesoriaus Loboikos ir grafo Rumiancevo autoritetas jiems turėjo juk imponuoti.

Susieidamas su lietuviais studentais, Loboika ne kartą painformuodavo apie juos Rumiancevą. Štai rašė 1822 X 8: „...pradėsiu mokyti lietuviškai; pasikviesiu jaunos mokytus lietuvius ir kartą per savaitę paskirsiu savo namuose laiką pokalbiams apie tą dalyką“. – 1824 I 22: „Du mūsų universiteto studentai, [Kajetonas] Nezabitauskis ir [Simanas] Stanevičius, kilimo žemaičiai, rodo daug uolumo savo gimtajai kalbai ir rengiasi tapti rašytojais toje srityje. Pastarasis teikia daugiau vilčių ir užsiima filologiniu tos kalbos tarmių lyginimu. Aš esu įsitikinęs, kad universitetas mielai jiems suteiks galimybių keliauti Prūsijon tolesniam pasitobulinimui, jei tik nusipelnys jo dėmesio.“ 1824 IV 24: „Studentas Nezabitauskis neseniai išleido žemaitišką elementorių *Naujas mokslas skaitymo dėl mažų vaikų Žemaičių ir Lietuvos*, 1824, išspausdintą Vilniaus kunigų misionierių lėšomis 4000 egzempliorių skaičiumi. [Beje, elementorius buvo dedikuotas prof. Loboikai.¹⁸²] Šio elementoriaus gale suminėta visa lietuvių literatūra, siekianti iki 70 veikalų. [...] Įdomumo dėlei siunčiu Jūsų Šviesybei penkis egzempliorius. Aš patariau jam ir Stanevičiui užsiimti rinkimu lietuviškų dainų ir naujų žemaitiškų eilėraščių, kuriuos galima būtų išspausdinti su pažodiniu lenkišku ar rusišku vertimu.“ 1825 III 29: „[Kanauninkas] Nezabitauskis man jau atsiuntė jo sudarytąjį žodyną nuo A ligi J, kurį dabar peržiūrėję, padedamas studentų ir klierikų žemaičių.“ Kad studentai padėdavo Loboikai skaityti

¹⁸¹ Ten pat, p. 469.

¹⁸² „Jaśnie Wielmożnemu Janowi Łoboykowi, Professorowi Uniwersytetu Wileńskiego i Kawalerowi, W dowód naygłębszego szacunku i upoważenia składa K...N...Zmudzin.“

lietuviškus tekstus, matyti ir iš Loboikos 1823 V laiško Poškai: „Ponas Emerikas Stanevičius buvo labai patenkintas, gavęs laišką iš D[auggalio] Pono [t. y. Poškos]. Jis dar nebuvo pas mane Jūsų eilėraščių perskaityti.“ Čia galima pacituoti ir 1826 II 7 Simano Stanevičiaus laišką Poškai, kad caro Aleksandro mirties proga ką nors lietuviškai eilėmis ar proza parašytų: „...būtų galima, susitarus su maloninguoju profesorium Loboika, Kurjeryje [*Kurjer Litewski* – Vilniaus laikraštis] atspausdinti.“¹⁸³

Siųsdamas Rumiancevui Nezabitauskio knygelę apie bites, Loboika rašė (1823 XII 23): „Tai buvo spausdinta mano išvykimo Petrapilin metu, todėl atsirado kai kurių netikslumų.“ Kadangi pats Loboika lietuviškai nemokėjo, apie tuos netikslumus turėjo jį painformuoti kuris nors studentas, padėdąs jam lietuvių kalbos dalykuose. Tai bus buvęs Simanas Stanevičius. Prof. Augustino Janulaičio palikime yra vienas lakštas su Stanevičiaus pastabomis (paties autoriaus pasirašytas), kur nurodytos įvairios spaudos klaidos anoje knygelėje; anot Stanevičiaus, „nejmanoma, kad Vilniaus spaustuvininkai, nemokantys lietuviškai, galėtų ką nors šia kalba be klaidų išspausdinti; todėl būtina pataisyti“.¹⁸⁴

Simaną Stanevičių, savo mokslumu pasižymėjusį jau Kražių gimnazijoje ir Vilniuje studijavusį 1822–1826 m., o po to dar bent ligi 1829 m. pabaigos gyvenusį Vilniuje, Loboika gerai pažino ir aiškiai mėgo. Apie jį, kaip jau buvo pirmiau cituota, ne kartą užsimindavo laiškuose Rumiancevui ir daugiau vertino už šiaip jau irgi veiklų studentą Nezabitauskį. Stanevičiaus pasakėčios, ligi šiol tebededamos į mokyklines chrestomatijas, akivaizdžiai rodo, kaip puikiai jis mokėjo savo gimtąją kalbą, o kaip labai ir nuovokiai jis rūpinosi jos tobulinimu, rodo taip pat jau cituotos ištraukos iš pratarmės prie *Trumpo pamokymo kalbos lietuviškos arba žemaitiškos* (tai Stanevičiaus 1829 m. perspausdinta lotyniškoji 1737 m. gramatika *Universitas linguarum Lituaniae*). Norėdamas pateikti gražios lietuvių kalbos pavyzdžių, Stanevičius 1823 m. išleido dvi knygeles Daukšos postilės (1599) ištraukų drauge su garsiąja Daukšos prakalba, aukštai kėlusia gimtosios lietuvių kalbos reikšmę. Tiesa, leidėjas nepasirašęs, bet netenka abejoti, kad tai buvo Simanas Stanevičius, kuris pratarmėje prie anos gramatikos pageidavo: „Verta tikrai, idant dėl kalbos ir krikščioniško pamokslo [Daukšos knyga] iš naujo spausdinta būtų.“ Be to, viename išlikusiame Daukšos postilės egzemplioriuje yra įvairių Stanevičiaus ranka padarytų įrašų.

Sename anoniminiame rankraštyje apie Simaną Stanevičių nurodoma¹⁸⁵, kad Platerio bibliotekoje, 1842 m. pervežtoje į Gedminaičius (netoli nuo Švėkšnos), buvęs Stanevičiaus lietuvių–lenkų kalbų žodynas, paties autoriaus perrašytas ligi raidės L. Apie Stanevičiaus žodyną užsiminė jo artimas universiteto draugas Pranas Zatorskis.¹⁸⁶

Veikiamas bemaž visuotinio tada domėjimosi tautosaka, Stanevičius 1829 m. išleido trisdešimt itin gražių liaudies dainų ir atskira knygele jų melodijas (išsp. kažkodėl tik 1833 m. Rygoje, nors jau 1829 m. buvo gautas Vilniaus cenzūros leidimas). Stanevičiaus dainų leidinį net ir priekabūs Georgas Nesselmannas (Džorždas Neselmanas) labai vertino.

Domėjosi Stanevičius taip pat Lietuvos istorija ir buvo itin kritiškas, kaip matyti iš jo lietuvių mitologijos rankraščio. Vėliau istorijos klausimais susirašinėjo su Teodoru Narbutu ir Mykolu Balinskiu. Pastarasis savo istorijos veikale (1850) dėkojo Stanevičiui už „vertingiausias žinias ir paaiškinimus apie Žemaičių kraštą, kurių mums teikė su retu nuoširdžiausiu paslaugumu kiekvieną kartą, kai kreipėmės, ir už kuriuos viešai jam savo dėkingumą pareiškiamo“.¹⁸⁷

Veikliai domėjosi lietuviškais dalykais ir Kajetonas Nezabitauskis, mokėsis Žemaičių Kalvarijoje, o paskiau Kauno gimnazijoje, Vilniuje studijavęs 1821–1824 m., o 1825 m. išsikėlęs Varšuvon. Judrus ir paslaugus Nezabitauskis padėjo Loboikai, kai tas 1823 m. važinėjo Žemaitijon lankyti Poškos ir kitų literatų. Po tos kelionės Nezabitauskis aprašė Baublio rinkinius Vilniaus spaudoje (*Dziennik Wileński*,

¹⁸³ S. Stanevičius, *Raštai*, p. 415. Paragintas Poška parašė ilgoką (44 eilučių) „Raudą (Elegiją) po gailingo smerčio Aleksandro Pirmo, Imperatoriaus visos Rosijos“.

¹⁸⁴ M. Lukšienė, „A. Janulaitis ir literatūra“, p. 143. Šį Stanevičiaus rankraštį Lukšienė paskelbė 1980 m. Žr. išnašą nr. 70.

¹⁸⁵ Rankraštis paskelbtas: V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 315.

¹⁸⁶ F. Zatorski, *Witold nad Worskłą*, Warszawa, 1844, p. VIII.

¹⁸⁷ J. Lebedys, *Simonas Stanevičius*, p. 202.

1823). Vėlgi ne kartą tarpininkavo tarp Poškos ir Lelevelio. Poška laiškuose vadino Nezabitauskį bičiuliu, o 1830 m. testamentu jam pavadė savo lietuviškus rankraščius.

1824 m. Nezabitauskis išleido lietuvišką iliustruotą elementorių, pridėdamas prie jo keliasdešimt patarlių ir „Surinkimą visokių raštų lietuviškų, žemaitiškų ir prūsiškai-lietuviškų, taipogi kitų raštininkų, duodančių žinių apie tą liežuvį, [...] nuo senovės laikų ligi šiolei išspausių“. Anot Vlado Žuko, „tai yra pirmas pilnos suvestinės lietuviškų knygų bibliografijos bandymas“.¹⁸⁸ Tas pionieriškas darbas buvo labai nelengvas jaunam studentui, nors jis ir labai stengėsi surašyti lietuviškus leidinius, „kuriuos tikrai žinoti, regėti ir anuos skaityti galėjau“. Nenuostabu, kad tas bibliografinis sąrašas buvo labai nepilnas: jame buvo sužymėtos 73 lietuviškos knygos (tarp jų keli rankraščiai), taigi maždaug penktoji dalis leidinių, kuriuos suregistravo vėlesnieji bibliografai.¹⁸⁹ Platesniems mokslo sluoksniams savo bibliografiją Nezabitauskis padarė lengviau prieinamą, paskelbdamas kiek papildytą jos lenkišką vertimą laikraštyje *Dziennik Wileński* (1824).

Jau iš seno spausdintasis lietuviškas elementorius *Mokslas skaitymo rašto lietuviško* iki 1824 m. buvo sulaukęs daugiau kaip 20 leidimų. Betgi Nezabitauskis, pagautas bendrosios tendencijos tobulinti lietuvių kalbą, panorė duoti Lietuvos vaikams gera ir gryna kalba parengtą elementorių. Rašė 1853 II 1 Daukantui: „Stengiausi kiekvieną žodį rašyti liaudies kalba, taigi imti viską iš jos kalbos; suprantama, atmesdamas kai kuriuos makaronizmus, ar lenkiškus iš ponų, ar pasieniuose iš vokiečių bei kitų kaimynų įsimaišiusius.“¹⁹⁰ Elementorių labai išgyrė Poška 1824 V laiške Nezabitauskiui:

Už išleistą (o man atsiųstą) puikų elementorių priklauso nemirtinga visų tautiečių padėka, nes jis, be pataikavimo kalbant, tikrai puikus: jo ir stilius, kaip kaimiečiams, visai tinkamas, suprantamas ir į širdį prašnekąs, ir ortografija be jokio priekaišto, ir mūsų kalbos gramatiškumas labai geras ir pavyzdingas. [...] Kiek tų knygų atspausdinta, užtikrinu, kad nė vienos per metus nepaliks pas spaustuvės vedėją, jei tik Žemaičius pasiektų – kam tik parodžiau, kiekvienas trokšta įsigyti.¹⁹¹

Informuodamas lenkų literatūros istoriką Michałą Wiszniewskį (Michałą Višnevskį) apie savo literatūrinius darbus, Nezabitauskis (gyvendamas Varšuvoje, jis gana veikliai reikėsi lenkų raštijoje) 1842 V 1 rašė, kad visas 3000 egzempliorių leidimas buvęs išparduotas per 10 mėnesių.¹⁹² Anot Loboikos (rašė 1824 IV 24 Rumiancevui), to elementoriaus buvę išspausdinta 4000 egzempliorių.

Minėtame laiške Wiszniewskii Nezabitauskis rašė, kad jis iš Kristoforo Kluko veikalo išvertęs 1823 m. išleistą knygėlę apie bites (*Surinkimas dasekimų per mokintus žmones [...] apie bites*), už kurią gavęs giriamąjį laišką iš kanclerio Rumiancevo (aukščiau buvo nurodyta, kad tą knygėlę Loboika buvo nusiuntęs Rumiancevui), kad rašas kalba, taip stokojančia literatūros. Knygėlę išleidęs savo brolio Veliunos klebono vardu, norėdamas atsidėkoti už materialinę paramą studijų Vilniaus universitete metu.¹⁹³ Sunku dabar nuspręsti, katras iš Nezabitauskių (o gal ir abu kartu?) išvertė aną knygėlę, pagaliau tai ir ne taip svarbu.

Varšuvos laikraštis *Kurjer Polski* (1830, nr. 64), pranešdamas, kad Kajetonas Nezabitauskis rašas trijų dalių Lietuvos ir Žemaitijos istoriją, tikėjosi naudingo veikalo, „nes ponas Nezabitauskis kaip lietuvių kalbos gramatikos autorius ir iš seno užsiimęs lietuviškai lenkiško žodyno sudarymu, galės

¹⁸⁸ V. Žukas, *Lietuvių bibliografijos istorija (iki 1940)*, Vilnius, 1976, p. 29.

¹⁸⁹ Ten pat, p. 30.

¹⁹⁰ V. Mc. [Maciūnas] „Kajetono Nezabitauskio laiškai“, *Mūsų senovė*, t. III, 1940, nr. 1, p. 147.

¹⁹¹ D. Poška, *Raštai*, p. 545–547.

¹⁹² V. Mc. [Maciūnas], „Kajetono Nezabitauskio laiškai“, p. 140.

¹⁹³ „Miedzy przedmiotami litewsko-żmudzkich prac moich [...], o których obszernie [...] w liście tym wspomniałem, opuściłem jeszcze o iednej małej książeczce, która w Wilnie w języku litewskim [...] w r. 1823 drukowałem przed ukończeniem kursów akademickich, a którą tą pracę w zupełności Bratu mojemu przerodniemu X. Prałatowi Mińskiemu Proboszczowi wielońskiemu odstąpiłem i, pragnąc iemu okazac wdzięczność za niektóre materyalne jego dla mnie pomoce w ciągu odbywanego kursu w Uniwer. Wileń. świadczone, pod iego imieniem wydałem w druku książkę [...] przełożona przeżemnie w chwilach wolnych z dzieł K. K[lu]ka dla gospodarzy Zmudzkich lubiących ten przedmiot o Pszczołach – pod tyt. apery Bytes, za które to dziełko otrzymałem wtenczas list chlubny od Kanclerza Romanzoffa z podziękowaniem za podjętą tę pracę, pracę w ięzyku zbył ubogim w literaturę – a trzeba wiedzieć że to był przez umiłowanie sławny i zagorzały w ówczas filolog“ (V. Mc., „Kajetono Nezabitauskio laiškai“, p. 144).

pasisemti savo veikalui medžiagos iš lietuviškų raštų, taip pat iš liaudies dainų ir pasakojimų“. Siųsdamas tą laikraščio iškarpa Wiszniewskui (1842 V1), Nezabitauskis vadino Lietuvos istoriją ir žodyną mieliausiu jam dalyku, taip pat ir gramatiką, „kurią, rusų valstybės kancleriui pavedus, parengiau, atlikdamas [...] 1823/4 m. Vilniaus akademijos lėšomis kelionę po Žemaitiją ir Lietuvą tarmių skirtumo tyrinėti“. Nezabitausko istorijos ir gramatikos rankraščiai nėra išlikę (bent ligi šiol neaptikti). Jo žodyno rankraštį mačiau 1934 m. Varšuvos universiteto bibliotekoje (signatūra – N 1201); tai – *Zodininkas Letuwiskaj-Zemajtiskas yr Lenkiskaj yszrožitas*.¹⁹⁴ Pridėtoje lenkiškoje antraštėje nurodyta, kad tai pirmasis tomas (nuo A ligi I) ir kad autorius yra Kajetonas Nezabitauskis. Dar pažymėta, kad žodynas pradėtas Vilniuje 1823 m., kancleriui Rumiancevui pavedus (*zaczęty w Wilnie w r. 1823-cim z polecenia Kanclerza Państwa Hr. Romanzoff*). Įrišto tomo gale buvo pridėti 12 p. su K raidės žodžiais iš antrosios žodyno dalies. Ką bendro tas žodynas turėjo su Kiprijono Nezabitausko žodynu, kurį 1825 m. su studentų pagalba peržiūrino Loboika, nežinome, nes pastarasis žodynas yra dingęs.

Lietuviškajin sąjūdin buvo įsitraukęs ir Jurgis Plateris, Švėkšnos grafo sūnus (vietos žmonės Platerius vadino Plioteriais), 1823 m. iš Kražių persikėlęs Vilniaus gimnazijon ir 1825–1828 m. studijavęs universitete. Jau Kražių gimnazijoje užsimezgusi draugystė su beveik 11 metų vyresniu Simanu Stanevičium, kuris čia buvo jo korepetitorius, nenutrūko Vilniuje ir vėliau iki pat ankstyvos (1836) Platerio mirties.¹⁹⁵ Rašė Stanevičius istorikui Teodorui Narbutui (1836 IV 16), kad Plateris, „tik baigęs vaiko metus, nepaprastai pamėgęs lietuvių kalbą ir lietuvių tautos istoriją, surinko žymų šios srities veikalų skaičių [daugiau kaip 3000¹⁹⁶] savo bibliotekon“,¹⁹⁷ kurią vėliau pats Stanevičius ir tvarkė. Stanevičius (turbūt neapsiriksimė, pavadinę jį Platerio mentorium) ir bus pastūmėjęs savo jaunesnįjį draugą lietuvių raštijon.

Yra išlikęs (ir 1964 m. paskelbtas¹⁹⁸) Jurgio Platerio lietuviškas 20 puslapių rankraštis *Trumpa žinia apie tą išdavimą lietuviškos Biblijos Londone*. Tai įdomi ir vertinga bibliografinė studijėlė apie Samuelio Boguslavo Chilinskio vertimą, kuris buvo spausdinamas 1660–1662 m. Londone, bet, nutraukus leidimą, pateko makulatūron, ir tik trys žinomi egzemplioriai nebaigtos knygos buvo išlikę; vienas buvo tada Vilniaus universiteto bibliotekoje. Plateris rašė, kad, būdamas antrametis studentas, skaitęs Rėzos veikale (*Lietuvių biblijos istorijoje*) „trumpintėlę tiktai žinią apie mūsų Londonišką Bibliją, taip retą ir svarbią knygą dėl lietuviškų mokslų [...] po dvejų metų, būtent 1829 mėnesėje birželio bebūdamas dar Vilniuje, pasitaisiau reikalingus išrašus iš Londoniškos Biblijos, top galop, idant žinią apie ją padauginčiau ir praplatinčiau. Taigi, mano miel's Skaitytojau, ką ketinau ištaisyti, tą ant sekančiųjų lakštų po tavo akimis turi.“ Kaip pats Plateris nurodė tas rašinys buvo ištaisytas ir pabaigtas (pabengtas) 1831 III 19 Karaliaučiuje. Beje, kaip Platerio nekrologe (*Kurjer Litewski*, 1835, nr. 35) rašoma, Plateris buvo nuvykęs Rygon ir Karaliaučion – ten susidraugavęs (*zebrał zażyłość*) „su garsiuoju lietuvių filologu p. Rėza“, kuris jam maloniai suteikęs žinių ir patarimų. Jais Plateris pasinaudojęs, moksliskai užsiimdamas gramatika lietuvių kalbos, kurios etimologiją iš esmės ištyręs ir išdėstęs gausiose ir sumaningai parengtose lentelėse. Tų darbų vaisius buvęs ir jo traktatas apie lietuvių kalbos prozodiją ir melodingumą (*o iloczasię i śpięwności*). Ieškodamas patarimų dėl lietuvių kalbos gramatikos ir žodyno rašymo, Plateris laišku kreipėsi ir į Pošką.¹⁹⁹

Drauge su Plateriu Karaliaučiuje 1830–1831 m. viešėjo ir Stanevičius. Kaip matyti iš Karaliaučiaus universiteto bibliotekos skaitytojų žurnalo, jie abu tuo metu skolinosi lietuviškas ir lituanistines knygas.²⁰⁰ Stanevičius galbūt jau anksčiau buvo užmezgęs ryšius su Rėza, kurį labai pagarbiai minėjo

¹⁹⁴ V. Mc. [Maciūnas], „Kajetono Nezabitausko laišakai“, p. 142.

¹⁹⁵ Jau pirma cituotame anoniminiame rankraštyje nurodoma: „Tam [t. y. Kražiuose] się zawiązał stosunek przyjazny, który ukończył się już śmiercią na przód Jerzego hr. Platera, zatem Staniewiczza“ (V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 315).

¹⁹⁶ Taip nurodyta aname anoniminiame rankraštyje apie Stanevičių.

¹⁹⁷ S. Stanevičius, *Raštai*, p. 421.

¹⁹⁸ V. Jurgutis ir V. Žukas, „J. Plioterio darbas ‚Trumpa žinia apie ta iszdawima lietuwiszkos Biblijos Londone‘“, *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai*, t. III, 1964, p. 193–203.

¹⁹⁹ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 316.

²⁰⁰ A. Jovaišas, *Liudvikas Rėza*, p. 48.

pratarmėje prie *Trumpo pamokymo*.

Toje pratarmėje Stanevičius karštai ragino, kad, norint „šelpiti savo kalbą“, reikia rūpestingai ieškoti dabar jau pamirštų žodžių senuose raštuose. Lygiai rūpėjo tai ir Plateriui:

Apie labai didelę verčią tos knygos [Londone spausdintos Biblijos] dėl mokslų ir kalbos lietuviškos būtų tai per daug čia ką kalbėti; gana pasakyti, jogei atsirandasi daug užmirštų, o tikrųjų žodžių lietuviškų, kurie, viluios, jog keldamiesi kaip iš numirusių raštuose tėviškės vyrų pamažu sugrįš atgal į savo senąjį tėviškės gardą, o kalba lietuviška jau jau kaip žolynas pavasarėje žaliuoti iš naujo pradės.

Yra išlikęs ir kitas daug didesnis (200 p.) nebaigtas Platerio rankraštis *Materyaty do historyi literatury języka litewskiego* (Lietuvių kalbos literatūros istorijos medžiaga). Svarbiausia yra pirmoji rankraščio dalis – gausi ir vertinga medžiaga lietuvių bibliografijai. Rašo bibliografas Vladas Žukas:

Iki šiol lietuvių bibliografijos istorijoje buvo manoma, kad tiriamąjį momentą į bibliografiją įnešęs M. Stankevičius [1856–1892], tačiau šiuo metu, radus J. Platerio rankraščius, pirmuoju lietuvių bibliografu-tyrinėtoju tenka laikyti J. Platerį. Aišku, paskelbti tos srities J. Platerio darbai būtų turėję didelės mokslinės ir kultūrinės reikšmės. Lietuvių bibliografijai jie būtų nubrėžę naujus kelius, pagilinę ir praplėtę jos metodiką, suteikę jai gilesnį mokslinį tiriamąjį pagrindą...²⁰¹

Tikrai apgailestauti reikia, kad dar 26 metų nebesulaukusį Platerį pakirto mirtis, ir jis nespėjo savo darbo užbaigti, kurį būtų galėjęs ir pats savo lėšomis išleisti, kaip kad išleido Stanevičiaus dainų melodijas (1833). Reikia manyti, kad jis būtų galėjęs išleisti ir daugiau to pobūdžio lietuviškų knygų. O lietuvių raštijai, ypač iškilusiai virš liaudinių knygelių lygio, taip buvo sunku patekti spaudon dėl mecenatų trūkumo. Plateris buvo tikrai baltas varnas tiek plačioje Platerių giminėje, tiek ir apskritai to meto turtingesniajame Lietuvos luome.

Artimas Simano Stanevičiaus draugas buvo Pranas Zatorskis, studijavęs 1823–1826 m., o pirmaisiais metais netgi viename bute gyvenęs su Stanevičium. Sueidamas taip pat ir su kitais studentais lietuvių literatais, Zatorskis savo raštuose davė vertingų užuominų apie Stanevičiaus, Platerio, Daukanto ir ypač Nezabitausko lituanistinius darbus. Jei Zatorskis ir rašė ką lietuviškai, tokių jo raštų neturime išlikusių. Savo lenkiškoje poezijoje jis naudojo Lietuvos istorijos motyvus. Zatorskis pats pasisakė (1844), kad prieš keliolika metų naudojėsi lietuvišku Daukanto Lietuvos ir Žemaitijos istorijos rankraščiu, rašydamas istorines giesmes (*dumy historyczne*) apie kunigaikščius Erdvilą, Rimgaudą, Mindaugą, Živibuntą ir kt.²⁰² Dvi tokias giesmes, apie Živibuntą ir Pojatą Zatorskis įdėjo savo 1833 m. lenkiškos poezijos rinkinį. Lenkiškai dar parašė poemėlę apie nesėkmingą Vytauto žygį prie Vorsklos ir pridėjo 66 dainų iš Rėzos rinkinio vertimus (1844).

Lietuvių tautosaka domėjosi ir naujamiestietis (Upytės aps.) Emerikas Stanevičius. Pradėjęs mokslą Dotnuvoje, jis vėliau persikėlė Vilniaus gimnazijon, o nuo 1820 m. studijavo universitete 1823–1824 m. klausydamas tų pačių paskaitų kaip ir Simanas Stanevičius. Kaip aktyvus filaretas buvo 1823–1824 m. suimtas ir kalintas ryšium su studentų filaretų byla. Buvo 1831 m. sukilimo dalyvis, po to emigrantas. Kaip jau aukščiau minėta, Emerikas Stanevičius buvo vienas iš tų studentų, kurie padėjo prof. Loboikai skaityti lietuviškus tekstus, ir kad jis (kaip Loboika rašė Poškai) buvęs patenkintas gautu iš Poškos laišku. Poška, informuodamas Petrą Keppeną apie lietuvių rašytojus, tarp jų minėjo ir Emeriką Stanevičių.²⁰³

Dar gimnazistas būdamas, jau bendradarbiavo spaudoje ir 1819–1822 m. laikraštyje *Tygodnik Wileński* paskelbė 15 lietuviškų dainų su lenkiškais vertimais. Kai kurios iš jų (pvz. „Po tavo nuo mūsų atsitolinimo“) aiškiai nėra liaudies, o parašytos mums nežinomų autorių. Gal kartais paties Emeriko Stanevičiaus?

Bemaž visuotiniam susidomėjimui tautosaka kylant, neliko nepastebėtos ir Emeriko Stanevičiaus

²⁰¹ V. Žukas, *Lietuvių bibliografijos istorija*, p. 55.

²⁰² F. Zatorski, *Witold nad Worskłą*, p. VIII.

²⁰³ V. Žukas, *Lietuvių bibliografijos istorija*, p. 36.

lietuviškos dainos. Žinomas lenkų literatūros kritikas Maurycis Mochnackis Varšuvos laikraštyje (*Dziennik Warszawski*, 1825) apgailestavo, kad „tas tautietis [t. y. Emerikas Stanevičius], uolus lietuvių senovės paminklų, padavimų ir pasakų tyrinėtojas, turįs tiek priemonių ir gabumų, neskelbia savo tolimesnio darbo“.²⁰⁴ Franciszekas Maksymilianas Sobieszczański (Francišekas Maksymilijanas Sobeščanskis) trumpoj apybraižoj apie Stanevičių (*Encyklopedia Powszechna Orgelbranda*, t. XXIII, 1866) rašė, kad jis palikęs lietuviškų raštų. Jų nežinome.

Dvi dainas (vienos tik 3 eilutės lietuviško teksto) su lenkiškais vertimais išspausdino tame pačiame laikraštyje (*Tygodnik Wileński*, 1819–1820) Vilniaus gimnazistas Leonas Rogalskis. 1822 m. įstojęs universitetan, nesiliovė domėjęsis lituanistika. 1827 IX 17 rašė prof. Leleveliui, kad užsimojęs leisti Lietuvos paminklų (*Pamiętniki litewskie*) du tomelius, vėliau gal dar porą. Pirman tomelin ketino dėti Petro Keppeno *Apie lietuvių tautų kilmę, jų kalbą ir literatūrą* (1827), Jono Lasickio mitologiją (*De diis samagitarum*), Mykolo Lietuvio *De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum* ir Rėzos rašinį apie lietuvių dainas.²⁰⁵ Nieko iš to sumanymo neišėjo, tik išspausdino lenkiškai verstą Keppeno veikalą (*Dziennik Wileński*, 1828), jį patrumpinęs, bet skyrių „Žemaičių literatūra“ reikšmingai papildęs ir patikslinęs, pasinaudodamas ir Kajetono Nezabitauskio bibliografiniu sąrašu. Rogalskis giriamai atsiliepė apie Stanevičių ir Nezabitauskį, kad jie, būdami Vilniaus universiteto studentais, „aktyviai rūpinosi gimtąja kalba ir būtent jų uolumo bei pastangų dėka lietuviai sulaukė kelių naudingų veikalų, išleistų 1823 ir 1824 metais“.²⁰⁶

Lietuvių literatūrų darbai buvo Rogalskiui gerai žinomi, bet jų patriotinės lietuviškos nuotaikos jam, gimusiam lenkiškos įtakos užgožtame Vilniuje, bus buvusios svetimos. Antai jau vėliau, rašydamas lenkų enciklopedijai platų straipsnį apie Lietuvą, ironiškai vadino lietuvių rašytojus „užkietėjusiais provincinių svajonių šalininkais“.²⁰⁷

Tipingiausias tokių „provincinių svajonių šalininkas“ Vilniaus studentijoje buvo Simanas Daukantas. 1814 m. su maišeliu ant kukšteros ir dešimčia rublių kišenėje iš tolimos Žemaitijos pėsčias atžygiavęs Vilniun mokslo ieškoti, Daukantas baigė Vilniaus gimnaziją ir 1816 m. įstojo universitetan, kurį 1821 m. baigė teisių kandidato ir 1822 m. magistro laipsniu. Universiteto diplomą dėl kai kurių priežasčių galėjo atsiimti tik 1825 m. Tada susirado tarnybą Rygoje, iš kur 1835 m. persikėlė Petrapilin.

Rimtas ir mokslus studentas Daukantas bus atkreipęs į save įtakingos tada studentų filomatų ir filaretų draugijos dėmesį. 1823 m. iškilus tos slaptos draugijos bylai, tardymo metu pas filomatą Teodorą Lozinskį rastame iškilesniųjų studentų (turbūt kandidatų į filaretus) sąrašė buvo ir Daukanto pavardė. Betgi Daukantui buvo nepakeliui su ta lenkiškai patriotine organizacija. Jis buvo ir visą gyvenimą išliko grynos lietuvių valstiečio dvasios žmogus. Nors ir buvo „susibajorinęs“, kad galėtų baigti universitetą ir gauti diplomą, bet bajorija jam visą laiką buvo ir socialiniu, ir tautiniu atžvilgiu svetima ir nemėgstama; netgi daugiau kaip nemėgstama.

Štai Daukanto žodžiuose, įdėtuose į lūpas krivių krivaičio, raginusio lietuvius gintis nuo užpuolikų vokiečių, girdime ryškias aliuzijas į paties Daukanto laikų baudžiavą:

Atėjo jau žmonės, vadinami krikščionys, kurie, norėdami jums liuosybę išplėsti ir amžinai apvergti, visaip jus vilios. [...] Linkės jums mylėti artimą savo it patį save, vienok patys gers jūsų kruvinas ašaras ir kruviną prakaitą, noris vieną Dievą garbins ir vienos vieros bus. Jūs, dieną ir naktį dirbdami, nepakakinsit turtų ir gėrybių tiems kraugeriams, kurių kalbos nesuprasit. [...] Bet dar, kad tas nelaimės jums darys, lieps kentėti, džiugindami antru gyvenimu ir tardami, jog už jus pačius bus ten laimingesniais, vienok patys ant to antro gyvenimo neatbos. Jūsų vargai, ašaros širdies jų nesugraudins. Šimtus, tūkstančius metų jiems vergausit, o nė kokios nuo jų paguodos nesulauksit. Panieks apie jūsų bočių prabočių išmintingą tikėjimą, įstatymus ir apsiėjimus, nebleis rašyti, skaityti jūsų kalba, ant galo, išplėšė jums tą paskutinę priviliją [= privilegiją], paskaitys jus pačius tarp savo gyvulių, dovanos, mainys, pardavos viens kitam it bestijas ir, tartum ant didesnės apjuokos, vadins dar jus savo broliais krikščioniškais.²⁰⁸

²⁰⁴ F. Augustaitis, *Pierwiastki litewskie we wczesnym romantyzmie polskim*, p. 62.

²⁰⁵ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 314–315.

²⁰⁶ V. Žukas, *Lietuvių bibliografijos istorija*, p. 36.

²⁰⁷ *Encyklopedia Powszechna Orgelbranda*, t. XVII, Warszawa, 1864, p. 209.

²⁰⁸ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 127–128.

Palyginti su Poškos suliteratūrintu muziko vargų aprašinėjimu („rašalas tai buvo“, pasakytume iš Jono Aiščio eilėraščio paskolintais žodžiais), cituotieji Daukanto sakiniai skamba lyg ugningas atsišaukimas.

Ne mažiau skaudino Daukantą lietuvių kalbos paniekimas ir lenkų kalbos įsigalėjimas Lietuvoje. Jis gailėjosi, kad vyskupui Olesnickiui, sukliudžiusiam Vytautui „Lietuvos karūna apsimauti“ ir jam prikišusiam priesaikos laužymą, niekas taip neatsakęs:

Norim bendrais, ne vergais lenkų būti. Neteisingai vyskupas Krokuvos nori laimės lenkų, o prapulties Lietuvos, ir nori tą darodyti priesiekomis. Tiesa, jog prisiekė lietuviai žemaičiai iš vieno turėtis ir gintis nuo neprietelių, nes [= bet] neprisiekė ant to, jog nebebus lietuviais, nes [= bet] lenkais, jog kalbės, rašys lenkiškai, ne lietuviškai, jog išsižadės lietuviai savo įstatymų, savo apsiėjimų, o rėdysis [= tvarkysis, valdysis] pagal lenkiškus; ne, ne, ant to lietuviai neprisiekė. Kaipogi išsižadėti savo kalbos, savo įstatymų, savo apsiėjimų, o priimti į jų vietą svetimus yra, kaip jei svetimam pasiimti jo vergu būti. Nė vieno rašto lenkai neparodys, kuriame lietuviai būtų save vergais lenkams užrašę.

Ir skaudu buvo Daukantui, kad

lenkai, būdami rėdytojais [= valdytojais], tapo mokytais, gudriais, išdailino savo kalbą, kurioj skaito ir rašo iki šiai dienai, ir yra tauta, žinoma visam pasauliui; lietuviai tuo tarpu, prisuokti [= priversti] kitoj kalboj rašyti ir skaityti, savo kalbos nebegalėjo dailinti, kuri, kad būt išdailinta, puikesnė būt esanti už pačių lenkų kalbą; pati tauta, neturėdama nė kokio mokslo savo kalboj, pati tamsybėj nieko nežinanti, nuo visų paniekta ir užmiršta, taip jog šiandien vos patys mokyti težino, kame dar atgaliai [= liekanos] tos taip garbingos tautos senovėj.²⁰⁹

Tie vyresniojo kolegos su tautinio šauklio įkarščiu rašyti žodžiai turėjo jaudinte jaudinti Stanevičius, Nezabitauskis, Platerius ir kitus jaunesnius, kurie ir patys didžiai sielojosi gimtosios kalbos reikalais. Cituotosios Daukanto ištraukos imtos iš jo *Darbų senovės lietuvių ir žemaičių*, kurių „pratarime“ skaitome: „Rašyta metuose 1822“. Tai pirmoji veikalo dalis, baigta Vytauto mirtimi. „Antrame pluokšte“ tos knygos Daukantas žadėjo aprašyti laikus „iki antro susinėrimo su lenkais“²¹⁰ (t. y. iki Liublino unijos). Tos antrosios dalies Daukantas Vilniuje nebeparašė. Nėra išlikęs nė pirmosios dalies originalo rankraštis, tik du jo nuorašai, kurių vienas yra buvęs Jurgio Platerio bibliotekoje ir tik 1929 m. Vaclovo ir Mykolo Biržiškų išspausdintas. Nuorašas buvo darytas kelių asmenų, tarp kurių buvo Dionizas Poška ir Simanas Stanevičius (tekste yra D. P. ir S. S. inicialais pasirašytų pataisų).

Kritiškasis Stanevičius taip apibūdino Daukanto *Darbus* laiške Teodorui Narbutui (1836 IX 10): „Žemaitiškasis Lietuvos istorijos rankraštis [...] nieko naujo neduoda, nes autorius atrodo daugiau oratorius, negu nuodugnus istorijos ir geografijos tyrinėtojas.“²¹¹ Jau kelerius metus istoriją studijavęs, Igno Danilavičiaus, Igno Onacevičiaus ir kitų profesorių paskaitų klausęs, Daukantas gerai nusivokė apie istorijos mokslo reikalavimus. Betgi rašant *Darbus* jam visų pirma rūpėjo ne tiek grynai moksliniai, kiek visuomeniniai patriotiniai tikslai. Darbų pratarmėje jis iš anksto atsakė į numatomus priekaištus: „Atsakau mano kernotojams [= peikėjams, niekintojams], jog aš ne dėl mokytojų vyrų ir galvočių, bet dėl tų motinų rašiau, kurios geba savo vaikams darbus jų bočių prabočių pasakoti, o be raštų daug kartų apsirinka.“²¹²

Taikliai pastebėjo Vaclovas Biržiška įvade prie 1929 m. spausdinamų *Darbų*, kad tas veikalas, „žinoma, negali būti vertinamas kaip istorijos darbas, bet tik kaip literatūros“. Tad ir Pranas Zatorskis mielai naudojo *Darbais*, rašydamas istorines giesmes apie lietuvių kunigaikščius.

Ir tikrai – savo pakiliai emocijne kalba, vaizdingai beletristiniu stilium Daukanto *Darbai* yra lyg kokia herojinė poema apie didžią ir garbingą Lietuvos senovę. Su pasigėrėjimu ir neslepiamu ilgesiu

²⁰⁹ Ten pat, p. 393–395.

²¹⁰ Ten pat, p. 398.

²¹¹ S. Stanevičius, *Raštai*, p. 425.

²¹² S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 39–40.

(plg. Maironio: „Dienos praeities garsingos, / Kur pradingote...“) žvelgė Daukantas istorijon:

Čia yra vieta lietuviui, žemaičiui pažvelgti ant savo ūkės [= valstybės] tų dienų ir rymoti ant jos didybės. Buvo diena, kad Vilnius, buveinė [= sostinė] Lietuvos, žymė [= antspaudą] iki jūrų Adrijos, Juodosios, Kaspijos leido, o atėmė atsakus nuo jūros Baltijos ir upės Dono. Tos dienos dėl lietuvių, žemaičių yra saulė, žibanti pusdieny [...]. Ne mano plunksnos reikia aprašyti galybę ir didybę Lietuvos tų laikų; rasi kuomet tuomet pagimdys bent viena motina tokį sūnų, kursai, pasigailęs savo pamintos tautos, surašys paminklui jos tuos aukso metus!²¹³

Štai kas rūpėjo Daukantui ir štai kuo žavėjo jis tuos savo skaitytojus, kuriems Lietuvos senovė taip pat buvo kaip saulė pusdieny.

Daukantui dar neišsikėlus iš Vilniaus, čia atvyko jo būsimojo artimas bendradarbis Motiejus Valančius, kuris 1824–1828 m. mokėsi Vilniaus vyriausiojoje kunigų seminarijoje, klausydamas klierikams privalomų teologijos ir kitų kursų universitete. Neturime žinių, ar jie tada buvo susitikę. Taip pat stokojame žinių apie Valančiaus ryšius su kitais studentais lietuvių literatais ir iš viso apie jo lietuvišką veiklą tuo metu Vilniuje. Lietuvių raštijos reikalai nebus buvę jam svetimi, nes štai jo pavardė šalia Simano Stanevičiaus, kun. Vincento Valmiko ir kt. buvo kun. Antano Savickio 1825 m. išverstos Tomo Kempiečio knygos apie Kristaus sekimą prenumeratorių sąrašė; Valančius užsisakė du egzempliorius.²¹⁴ Kadangi Valančiaus raštų kalba nuostabiai graži ir turtinga, o jis pats taip gerai pažino gimtąjį kraštą ir jo istoriją, netenka abejoti, kad jau Vilniaus studentavimo laikais lietuviškieji dalykai jam turėjo rūpėti.

Drauge su Daukantu kai kurių tų pačių kursų universitete klausė Juozas Čiulda, seniau lankęs irgi Žemaičių Kalvarijos mokyklą, o 1818–1822 m. mokėsis Vilniaus vyriausiojoje kunigų seminarijoje. Yra išlikęs jo 1854 m. lenkiškas rankraštis apie lietuvių (antraštėje: žemaičių) kalbos gramatinės taisykles.²¹⁵ Lietuvių kalbos tyrinėjimu Čiulda jau iš seniau užsiiminėjo (gal jau ir Vilniuje buvo pradėjęs domėtis), nes štai citavo Poškos epigramas iš jo žodyno, kuris buvo pas kažkokį kaunietį Jurgevičių, o Kaune Čiulda gyveno 1823–1827 m. Čiulda buvo didelis gimtosios kalbos mylėtojas, kėlęs jos senumą, vertę mokslui ir piktinęsis, kad ji vadinama tik prastuomenės kalba (*językiem wyłacznie gminu*).

1825 m. Vilniun atvyko kun. Kalikstas Kasakauskis ir 1826–1831 m. studijavo universitete, kurį baigė teologijos magistro laipsniu. Domėjęsis lietuvių kalba ir 1832 m. išspausdinęs Vilniuje jos gramatiką (cenzūros leista 1831 m.), Kasakauskis bus turėjęs ryšių su vilniškiais lietuvių literatais, nors tikslesnių žinių apie tai ir stingame. Kaip ir daugelis kitų ano meto lituanistų mėgėjų, Kasakauskis, sekdamas Bohušu, didžiavosi savo gramatikoje, kad lietuviškai „kadaisė kalbėjo Odoakras, Kęstutis, Mindaugas, Vytautas, Vladislovas ir visa Jogailaičių giminė“.

Iš kražiečių Simano Stanevičiaus universitetinių kolegų reiktų paminėti Kiprijoną Protasevičių, vėliau sekretoriavusį pas Jurgį Platerį, kai tas buvo Raseinių apskrities maršalka (bajorvedys). Protasevičius 1829 m. įteikė cenzoriui Juozui Volodzkai Stanevičiaus pasakėčių rankraštį²¹⁶, kuris ir buvo tais pačiais metais išspausdintas. Ar pats Protasevičius buvo ką nors davęs mūsų raštijai, neturime žinių.

Kitas Simano Stanevičiaus draugas Adolfas Pšeciševskis, kaip teigė jo Kražių gimnazijos klasės draugas Pranas Zatorskis, 1829 m. išleido savo lėšomis (buvo turtingas dvarininkaitis) Stanevičiaus parengtą dainų rinkinį. Liudas Jucevičius vadino Pšeciševskį „šviesiu tėvynės dalykų žinovu ir mėgėju“ ir dedikavo jam savo vertimų iš lenkų poezijos rinkinį (1837).²¹⁷

Iš Kražių gimnazijos Vilniun atvyko kiek už Stanevičių jaunesnis Ignas Bušinskis, jau tik antroje XIX a. pusėje išleidęs kelias knygeles apie žemaičių kraštą; apie Šiluvos bažnyčios istoriją (1859), apie Dubysą (1871), Kražius (1872; juos vadino „Žemaičių švietimo lopšiu“), Nevėžį (1873) ir Raseinius

²¹³ Ten pat, p. 380–381.

²¹⁴ V. Biržiška, *Vyskupo Motiejaus Valančiaus biografijos bruožai*, Brooklyn, 1952, p. 12–13.

²¹⁵ Žr. išnašą nr. 52.

²¹⁶ J. Lebedys, *Simonas Stanevičius*, p. 158.

²¹⁷ Ten pat, p. 149.

apskričių (1874). Monografijose apie Kražius ir Raseinių apskričių palankiai prisiminė savo buvusį kolegą Simaną Stanevičių.

Lietuvių raštija buvo arti prie širdies kun. Kazimierui Vizgirdai, gyvenusiam Vilniuje nuo 1822 iki 1825 (ar 1827), kuris 1810–1812 m. buvo mokėsis Vilniaus vyriausiojoje kunigų seminarijoje su Silvestru Valiūnu. 1823 m. Vizgirda gera kalba išleido kišeninio formato iliustruotą *Bibliją dėl vaikų lenkiškai ir lietuviškai*. Beje, ir Kajetonas Nezabitauskis leido vaikams iliustruotą elementorių. Vizgirda bus turėjęs ryšių su studentais žemaičiais Vilniuje. Štai Nezabitauskis, įtraukdamas bibliografinian sąrašą prie savo elementoriaus Vizgirdos parengtą *Gyvatą Išganytojaus...*, nurodė: „bus išspausintas 1824 m. Drukar[nioj] pas Ulič[io] S. Jono po N. 431 Wil[niuję]“. Knyga, rodos, nebuvo išspausdinta. Jau buvo minėta, kad kun. Vincentas Valmikas savo 1825 VII 17 rašte Vilniaus cenzūros komitetui, šalia kitų kandidatų į lietuviškų leidinių cenzorius, siūlė ir kun. Vizgirdą.

Kun. Vincentui Valmikui (ar Vilmikui), gyvenusiam Vilniuje 1818–1827 m., lietuvių raštijos reikalai buvo itin arti prie širdies.²¹⁸ Buvo tai tikrai spalvinga asmenybė, įdomi, kaip ir Strazdas, su kuriuo artimai bendravo. Nors buvo paprasto Šaukėnų parapijos Kryklių kaimo valstiečio sūnus, Valmikas, susikombinavęs (kaip ir dažnas anuo metu) reikiamus dokumentus, dėjosi bajoru iš senoviškos kryžiuočių kilimo giminės (*starożytnego krzyżackiego pochodzenia*) ir įmantriai pasirašinėdavo – Vincentas Martinijonas Janavičius iš Valmusų Valmikas; kartais dar pridėdavo: arba Vilmikas. 1825 m. net buvo iškėlęs bylą Telšių advokatui V. Bagdonavičiui, neigusiam jo bajorystę.

Iki 40 metų savo amžiaus kunigavęs Vygrių vyskupijoje (nuo 1818 m. pavadintoje Seinų arba Augustavo), bet neiškilęs (galbūt dėl savo neramaus ir neklusnaus būdo) iš vikarų, buvo pakviestas Vilniaus katedron vikaru; turbūt dėl savo stebėtinai galingo *basso profundo**, kuriuo drebino Lauryno Stuokos-Gucevičiaus architektūrinio šedevro skliautus. 1822 m. buvo paskirtas vicekantorium, bet viceprelatu, nors juo ir pasirašinėjo, nebuvo. Dėl savo kovingumo sudarydavo dvasinei vyresnybei nemalonumų. Pvz., bylinėjosi su Vilniaus policija, kuri padariusi jo bute nuostolių, kai įsiveržusi ieškojo jo brolio Kazimiero (bene pabėgusio nuo savo dvarininko); savo ruožtu policijos viršininkas skundė Valmiką teismui dėl įžeidimo (byla buvo numarinta 1829 m.). Ilgai bylinėjosi Valmikas ir su Kryklių kaimo savininku, norėjusiu sugrąžinti baudžiavon Valmiko pobrolį (t. y. ne vieno tėvo brolių) Juozą Vabalą-Vaitkevičių (1832 m., rodos, ir susigrąžino). Betgi daugiausia įkyrėjo savo vyresnybei ilgamete ir atkaklia kova dėl Strazdo poezijos ir Butkevičiaus gramatikos leidimo.²¹⁹ Ilgainiui taip įsipykė, kad 1827 m. buvo išgrūstas iš Vilniaus.²²⁰

Lietuvių raštijon Valmikas tvirtai įkėlė koją 1820 m. viena iš pačių populiariųjų anais laikais knygų – *Kantičkomis žemaitiškomis*²²¹, sulaukusiomis daugelio leidimų. Paskiau perredagavęs jas leido pats

²¹⁸ V. Biržiška, *Aleksandrynas*, t. II, p. 357–363.

* *Basso profundo* – žemasis bosas. (Red.)

²¹⁹ Vilniaus vicedekanas Justinas Venglevskis (Węglewski) 1827 VI 4 raportavo Vilniaus Romos Katalikų konsistorijai, kad pranešė kun. Valmikui konsistorijos įsakymą daugiau nebevarginti aukštesnių valdžios įstaigų beprasmiškai skundais ant Vilniaus cenzūros komiteto. – „Ukaz z Wileńskiego Rzysmsko-Katolickiego Konsystorza w roku teraz idącym [1827] Maja 27 dnia za N. 857 dany, ażeby X. Walmik Wikaryusz Katedry Wileńskiey nieważył się nadal niedorzecznemi pismami utradzać władze wyższe, jak to uczynił przez skargi na Komitet Cenzury Wileńskiey do Departamentu [!] Narodowego oświecenia i Głównego Rządu Szkół zanoszone, wspomnianemu X. Walmikowi objawiłem...“ (Iš dokumentų apie Valmiką nuorašų, pasidarytų Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštyne).

²²⁰ Vicedekanas Venglevskis 1827 IX 20 raportavo Vilniaus vyskupijos oficialui Mikuckiui, kad pranešė Valmikui [Petrapilio] R. Katalikų dvasinės kolegijos įsakymą išvykti iš Vilniaus diecezijos į Augustavo (względem wysłania X. Wilmika [!] z Dyecezyi Wileńskiey do Augustowskiey). Prie raporto prijungtas Valmiko patvirtinamasis raštelis: „Niżey podpisany czynie wiadomo niniejszym Rewersem, WJmc. Xiędzu Węglewskiemu Wice-Dziekanu wileńskiemu w tem, iż Ukaz Collegium 1-go Departamentu za N. 1447 Dnia 14 Września nastaly z względem wyjazdu mego do Dyecezyi Augustowskiey objawił. Dat. 1827 r. 7bra [Septembra] 20 dnia. – Vice Prałat Kapituly mniejszey Podkantot i Wikar. Katedry Wileń. X. Wincenty Martynian Janowicz, z Walmusów Walmik.“ Valmikas dar prašėsi grąžinamas Vilniun, bet Vilniaus Katedros kapitula 1828 V 12 pranešė oficialui Mikuckiui neturinti pagrindo pageidauti, kad R. Katalikų kolegijos pašalintasis Valmikas grįžtų. – „Kapitula gdy znayduie w aktach swoich, ze JX Wilmik [!] przez R.K.D. Collegium za potwierdzeniem J. W. Ministra zarządzającego sprawami obcych wyznał z tego placu | Dyecezyi tuteyszey zostat oddalony, przeto jako tym sposobem oddalonego i iuz mieysce Jego w Katedrze Wileń. przez podobnie zdatnego zajetem zostalo, Kapitula niema powodu żądania powrotu.“

²²¹ Vaclovas Biržiška apsiriko spėdamas, kad pirmasis tų kantičkų leidimas buvo 1819 m. Vilniuje išspausdintos *Giesmės nobažnos*, kurių nebuvo turėjęs savo rankose ir apie jas žinojo tik iš antraštės. Tai buvo nedidelė 8 giesmių knygelė, o *Kantičkose*

Valančius. Beveik pusę giesmių Valmikas paėmė iš senojo *Balso širdies*, pridėdamas savo paties, Strazdo („Pulkim ant kelių“ ir kt.), Bonaventūro Gailevičiaus ir kitų autorių ar vertėjų giesmių.

1820 m. leidimo antraštėje Valmikas pasirašo dar tik „vikarijušu katedros Vilniaus“, o 1826 m. leidime (1823 ir 1825 m. leidimų antraštės nežinomos, nes bibliografai nėra jų aprašę *de visu**) Valmikas išskaičiuoja visus savo tikrus ir tariamus titulus, juos netgi sulietuvindamas: „...par rupesten yr inkrowan kunigo Wincento Marliniono isz Walmusu Walmiko arba Wilmiko, ziemaycio, Pusprakieluno [= viceprelato], Pagiedoyniko [= vicekantoriaus] yr Wietyniko [= vikaro] Bazniczios Sostingos [=katedros] Wyskupiiios Wilniaus.“

Pusprakeliūno, pagiedojininko ir vietininko bažnyčios sostingos Valmiko noras lietuviškai išsiversti lotyniškus pavadinimus²²² sutampa su vilniškių studentų ir kitų gimtosios kalbos mylėtojų (pvz., Pabrėžos) pastangomis turtinti lietuvių kalbą moksliniais ir šiaip jau kultūriniais terminais. Su lietuvybe besidominčiais vilniškiais studentais Valmikas bus neabejotinai suėjęs. Štai Kajetonas Nezabitauskis savo bibliografijoje (prie elementoriaus) nurodė: „Dainos arba dainuškos, sudėtos per k. Drazdauską ir k. Rapolą Olechnavyčią [Aleksavičių] bus išduotos per kunigą V. M. Valmiką.“ Tai sužinoti Nezabitauskis bus galėjęs iš paties Valmiko, nes jo elementorius buvo baigtas jau 1823 m. (cenzūros leidimas duotas 1823 XI 12), o Strazdo dainų rankraštis buvo įteiktas cenzūrai tik 1824 m. gegužės mėnesį.

Beje, Strazdo *Giesmių svietišky ir šventų* 1814 m. leidimo Nezabitauskis nežinojo ir jo nebuvo įtraukęs savo bibliografijon. Mat Strazdo *Giesmės* buvo 1814 m. išspausdintos „drukarnioj kunigu misionorių“ be cenzūros leidimo ir labai mažu tiražu, kuris, kaip 1819 m. konsistorijai rašė spaustuvės prefektas kun. Pranciškus Petrauskas (Piotrowski), beveik visas buvo sunaikintas, 1818 m. karinei valdžiai jėga užėmus spaustuvės patalpas.²²³

Nežinojo Strazdo giesmių 1814 m. leidimo ir Daukantas, kuris savo *Dainių žemaičių* (1846) pratarmėje rašė: „Girdėjau, buk kunigas Strazdelis (Drozdowski) apskelbęs lietuviškas dainas tarp metu 1824–29, bet man jų neteko regėti.“²²⁴ Apie tai Daukantas bus galėjęs paskaityti Nezabitauski elementoriuje ar girdėti iš Valmiko.

Labai galimas daiktas, kad Strazdas, Valmikui tarpininkaujant, buvo susitikęs su vilniečiais studentais, kai atsilankydavo Vilniun, o čia buvo ne kartą atvažiuavęs savo poezijos leidimo reikalais. 1827 VIII 28 skųsdamasis Vidaus reikalų ministerijai, kad Vilniaus cenzūros komitetas nei gražinąs, nei cenzūruojąs jau 1824 m. gegužės pirmomis dienomis įteiktų giesmių, Strazdas rašė: „...buvau priverstas pats atvykti keliasdešimt mylių trečią kartą į Vilnių ir paduoti skundą.“²²⁵

Seniau buvo linkstama žiūrėti į Strazdą kaip į paprastą liaudies dainių, mažai tepaveiktą knyginės mokytyjų literatūros ir tolimą ano meto tautinėms bei socialinėms ideologijoms. Kadaise (dar prieš Pirmąjį karą) rašė apie Strazdą Mykolas Biržiška:

Tai buvo toks pat prastuolis, kaip ir tie vargo žmonės, kuriuos jis taip mylėjo. Jo lietuviškumas buvo toks pat įgimtas, kaip ir jų. Kad jis būtų sau statęs platesnius tautinius tikslus, nei žinomieji jo gyvenimo faktai, nei jo dainos nerodo. Tuo jis skyrėsi nuo žemaičių literatūrininkų...²²⁶

Vėliau surastoji medžiaga betgi aiškiai parodė, kad Strazdo lietuviškumas kaip tik buvo visai sąmoningas, o jo poezija anaipol nebuvo tokia savaime dainuojančios sielos apraiška, apie kokią skaitome Goethės (Gėtės) eilėraštyje:

žemaitiškose buvo 200 giesmių. Atrodo, kad 1820 m. leidimas bus buvęs pirmasis, nors antraštėje ir nurodyta „naujai išdrukavotas“. Tai turbūt bus užuomina, kad čia giesmės buvo imtos (atseit, naujai išspausdintos) iš senesnių giesmyių, (žr. *Lietuvos TSR bibliografija*, t. I, p. 109, 439–440).

* *De visu* (lot.) – remiantis tuo, kas paties matyta; kaip pats matęs. (Red.)

²²² *Pusprakeliūnq* Valmikas bus pasidaręs iš Sirvydo žodyne randamo *prakeliūno*, kuris ten aiškinamas kaip *przełożony, praefectus, praeses, praepositus, superior*.

²²³ V. Maciūnas, *Pluoštas dokumentų apie Antaną Strazdą*, p. 29–30 {RR, p. 392–393}; V. Vanagas, *Antanas Strazdas*, p. 136.

²²⁴ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 660.

²²⁵ V. Vanagas, „Nauja archyvinė medžiaga apie A. Strazdą“, p. 446.

²²⁶ M. Biržiška, *Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu*, Vilnius, 1921 (perspausdinta iš *Visuomenės*, 1910–1911), p. 64–65.

Ich singe, wie ein Vogel singt,
Der in den Zweigen wohnt.
Das Lied, das aus der Kehle dringt,
Ist Lohn, der reichlich lohnet.

(Dainuoja, kaip dainuoja paukštis, kuris gyvena šakose. Daina, kuri veržiasi iš gerklės, yra atpildas, kuris gausiai atlygina.) Kaip labai Strazdas vertino lietuvišką poeziją, akivaizdžiai rodo jo atkakli kova su Vilniaus cenzūra. Jo 1827 VIII 15 skundo Vilniaus cenzūros komitetui lietuviškai patriotinius argumentus būtų galėjęs rašyti ir Poška, Valiūnas, Stanevičius, Nezabitauskis ar kuris kitas ano meto mūsų gimtosios kalbos mylėtojas:

Kai lietuvių ir žemaičių tauta buvo žinoma 2500 metų prieš Viešpaties Kristaus gimimą ir 259 metais po jo gimimo, letai [dabar pasakytume baltai ar aisčiai] ir heruliai [tada daug kas herulius laikė lietuviais, pvz., Bogušas, prof. Onacevičius, Poška, Narbutas ir kt.], taip pat agatirai [kad jie buvo lietuviai, rašė Bohušas²²⁷] naudojosi ir kalbėjo lietuvių kalba; šalia to ir Odoakras, narsus lietuvių vadas, kuris nukariavo visą Italiją ir viešpatavo 14 metų Ryme* apie 470 metus, taip pat vartojo gimtąją kalbą [rašė Valiūnas: „...kada viešpatavo žemaitis ant Rymo“]. Pagaliau Mindaugas, Kęstutis, Vytautas ir Vladislovas Jogaila, kuris, Lietuvą ir visą Žemaitiją atversdamas į krikščionišką tikėjimą, ta kalba kalbėjo. [Bohušo posakis, kad Lietuvos kunigaikščiai lietuviškai kalbėjo, greitai ir plačiai prigijo.] Tatai paliudija įvairūs autoriai ir lietuvių bei žemaičių tauta, iki šios dienos gyvuojanti. Dėl to, norėdamas išsaugoti atminimą apie tokią seną tautą ir lietuvių-žemaičių kalbą, kad ir netobulu savo darbu, sudėjau lietuviškai moralines giesmes...²²⁸

Taigi, susitikęs Vilniuje su studentais, Strazdas galėjo turėti daug bendros kalbos apie lietuvių tautos senumą, pasididžiuoti giminyse su kadaise Rymą valdžiusiais heruliais, pabėdoti dėl gimtosios kalbos niekinimo, pasiguosti dėl Vilniaus cenzūros nepalankumo lietuviškiems leidiniams, pasikalbėti apie visiems opų lietuviškų mokyklinių vadovėlių reikalą, kuris Strazdui jau iš seniau bus rūpėjęs. Štai 1811 m. buvo atsisakyta sumanymo, kurį buvo iškėlęs Vilniaus vyskupas Jeronimas Strojnovskis, išleisti lietuviškai mokyklinį Roberto Bellarmino katekizmą, nes nebuvo surasta vertėjo.²²⁹ Galbūt tai paveikė Strazdą, kad jis 1818 m. išleido to katekizmo lietuvišką vertimą. Savo garsiojoje 1819 m. eksplikacijoje Strazdas pabrėžė, kaip labai jis tą katekizmą vertino: „Literatūra išmokė mylėti artimą, apšvietė tamsybėse paskendusius. Tai jos nuopelnas, kad išverčiau į lietuvių kalbą Bellarmino katekizmą, išleidau šventas giesmes ir himnus.“²³⁰

Kad Strazdas buvo susitikęs su vilniečiais studentais, rodytų ir toks faktas, kuris negalėjo būti tik šiaip jau atsitiktinis sutapimas. 1824 VI 19 skunde universitetui priekaištavo cenzoriams, kad „jie nemoka gimtosios kalbos, kurią puikiausiai turėtų mokėti, kaip perspėja eiliuotojas [Franciszekas] Dmochowskišis šiais žodžiais [toliau cituoja jo ketureilį]“.²³¹ Kaip tik to paties lenkiško eilėraščio dvi paskutines eilutes Nezabitauskis įsidėjo savo elementoriaus (1824) ryškion vieton (antroje antraštinio lapo pusėje), atseit lyg *motto* visai knygelei. Poška žodyne jas taip sulietuvino: „Garbink tėvišką kalbą ir anos kalbrėdą [t. y. gramatiką], / Nes prigimto liežuvio nemokėti gėda.“

Ir vėl susiduriame su Poška, ta centrine XIX a. pradžios lietuviškojo sąjūdžio figūra. Vladimiras Gadonas, buvęs Telšių apskrities maršalka, Prancūzijos emigracijoje pagarbiai prisiminė Pošką: „Garbė tam nusipelnusiam vyrui! O kad daugiau panašių jį vyrų turėtų Žemaitija! Tikrai tada tas kraštas nebūtų ligi šiol taip mažai tautiečių pažįstamas ir kone pamirštas.“²³² Gerai žinojo Pošką ir vilniečiai studentai, o ne vienas iš jų daugiau ar mažiau su juo susirašinėjo; pvz., Kajetonas

²²⁷ X. Bohusz, *O początkach narodu i języka litewskiego rozprawa*, p. 43.

* Rymas (nuo lenk. *Rzym*) – Roma. (Red.)

²²⁸ V. Vanagas „Nauja archyvinė medžiaga apie A. Strazdą“, p. 445–446.

²²⁹ V. Vanagas, *Antanas Strazdas*, p. 139.

²³⁰ *Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija*, p. 307.

²³¹ Ten pat, p. 308.

²³² W. Gadon, *Statystyka Xięstwa Zmudnego, Vie* (Meurthe), 1839, p. 90.

Nezabitauskis, Simanas Stanevičius, Emerikas Stanevičius, Jurgis Plateris. Stanevičiaus *Šešių pasakų* (1829) pratarmėje rašoma: „Garsingas per visus Žemaičius ir garbingas, kaipogi mokytas vyras, Dionizas Paškevyčia, kurio plunksna daug visokiose eilėse pažįstama visiems yra...“²³³

Matė Stanevičius ir jo kolegos, kad jų būrelis tėra dalis plataus lietuviško sąjūdžio. „Tame laike, kuriame daugumas žemaičių, – rašė Stanevičius *Trumpo pamokymo kalbos lietuviškos* (1829) pratarmėje, – vieni iš meilės kalbos tėviškės, kiti iš noro viską žinoti, mokosi, skaito ir rašo lietuviškai...“²³⁴ Tą patį sąjūdį jausmingiau apibūdino Nezabitauskis savo elementoriuje (1824):

...tame palaimintame dėl mokslo laike atsirand daugel garbingų vyrų visose šalyse Žemaičių, trokštančių šelpti prigimtą liežuvį ir išliuosuoti aną iš to užmiršimo ir paniekinimo, kuriame lig šiolei buvo; iš kurių skaitliaus žinomi man yra: Dionizas Paškevyčia, Leonas Uvainis, [Juozas] Kobeckis, [Silvestras] Valinavyčia [Valiūnas] ir daug kitų, apie kuriuos kitame laike (kaip dasižinosiu) danešiu [...], o mokslo rankos raštai dabar išstartų raštinikų (turim viltį), jog kuomet norint bus svietui apreikšti.

„Šlovė žemaičių“

Ne tik siauro žemaičių studentų būrelio, bet ir viso sąjūdžio lietuviškas nuotaikas geriausiai išreiškė Simano Stanevičiaus odė (ar kaip jis rašė – *aukšta daina*) „Šlovė žemaičių“. Tai tipingas programinis eilėraštis, garsiai skelbęs patriotinės veiklos tikslą, „ką amžiai pagadino, čėsas yra sutaisyti“, ir papunkčiui dėstęs pačią programą: gaivinti gimtąją kalbą, stiprinti tautinę dvasią didžios praeities prisiminimais, kelti šviesias tautos ateities viltis. Taip ir atrodo, kad skaitome Maironį ar kurį kitą aušrininką.

Itin skaudu buvo Stanevičiui, kad jau

Daugel metų sviets rokavo,
Mūsų žemė kaip pražuvo,
Kaip užmiršo kalbą savo
Ir užmiršo kuomi buvo.

Taip „rokavo“ ne tik svetimieji, bet ir savieji. Ksaveras Bohušas (anot Poškos, „mūsų kunigas“), kuris taip aukštino lietuvių kalbos vertę ir grožį, ne be tam tikro liūdesio konstatavo:

Lietuvių tauta, tiek kartų netekdama ir atgaudama savo suverenumą [*samowładność*], neprarado, tiesa, savo vardo, tačiau kalba, kuria kalbėjo Odoakras, Kęstutis, Mindaugas, Vytautas, Vladislovas ir visa mielo prisiminimo Jogailaičių giminė, kasdien smulkėja ir gęsta. Liaudis [*lud pospolity*] yra priversta mokytis lenkiškai, kad ją suprastų jos ponas, kuris jau nemoka lietuviškai. Taigi, nors kaime savitarpyje kalbasi lietuviškai, su ponu ar ekonomu dvare yra priversti kalbėti lenkiškai; iš tų dviejų kalbų sudaro trečią; kuri nėra nei lenkiška, nei lietuviška.²³⁵

Todėl Bohušas ir siūlė, kaip jau buvo pirma cituota, Vilniaus universitetui steigti draugiją, kuri rūpintųsi rinkti lietuvių kalbos žodžius, patarles ir t. t., kad tuo būdu išgelbėtų lietuvių kalbą nuo jau artimos pražūties. Jokimas Lelevelis priminė, kad Bohušas vertas padėkos „už parodymą grožio kalbos, jau einančios nuopuolin ir visišką pražūtį“.²³⁶ Vėlgi Tadas Čackis 1811 m. rašė Poškai, kad „lietuvių kalba yra viena iš tų kalbų, kurias nykstančios tautos dar turi išlaikiusios“²³⁷, o Poška savo lietuviškame eiliuotame laiške jam dėkojo: „Tu viens, turėdams tikrą malonę tėvišką, / Pradžios lietuvių kalbos prapuolusios ieškai.“

Ne vienam taip autoritetingai pranašaujant lietuvių kalbos pražūtį, tuo labiau turėjo džiaugtis

²³³ S. Stanevičius, *Raštai*, p. 43.

²³⁴ Ten pat, p. 307.

²³⁵ X. Bohusz, *O początkach...*, p. 4–5.

²³⁶ J. Lelewel, *Wzmianka o dawniejszych dzieiopisach polskich...*, p. 56.

²³⁷ D. Poška, *Raštai*, p. 595.

Stanevičius, kad „tarp žemaičių vis atgijo / Garbė tėvų ir liežuvis“. Džiaugėsi Stanevičius ir atgijusia „tėvų garbe“:

Sveiks, Ringaude, mūsų tėve!
Sveiks, Mindauge, karaliūnai!
Garbę jūsų skelbdink, Dieve,
Kuri linksmin mumis nūnai.

Dar sveikino savo aukštoj dainoj Stanevičius seną Gediminą, galingiausią Algirdą, o ypač minėtinas buvo jam Kęstutis, „iš žemaičių ko stipriausias“.

Ne tik „linksmino“ Stanevičių Lietuvos garbės ir galybės prisiminimas, bet taip pat kėlė šviesias ateities viltis:

Šviesi saulė užtekėjo,
Letų nušvito pašaliai,
Rankas ant akių uždėję,
Išsisklaidė neprieteliai.

Dvejopi buvo „neprieteliai“. Visų pirma tie, kurie ne tik „užmiršo kalbą savo“, bet dargi ją niekino ir slopino. Tie, kurie draudė mokiniams šnekėtis mokyklose gimtąja lietuvių kalba. Tie, kurie sukliudė išleisti Strazdo dainas, Butkevičiaus gramatiką, kun. Stanevičiaus lietuvišką aritmetikos vadovėlį. Tie, kurių užmačioms Daukantas priešinosi savo *Darbais senųjų lietuvių ir žemaičių*: „Norėjau vėl mano raštu parodyti neprieteliams Lietuvos ir Žemaičių kalbos, jog kiekvienas norįs gali rašyti lietuviškai, jei turi spėko, lygia dalia kaip ir kita išdailinta jau kalba.“²³⁸ Tie, kurie pašiepė lietuviškai botaniką rašančią Pabrėžą: „...reikėjo dar nekurių asabų šiderstvas išturėti, kaip būčiau nieko darbą dirbęs, kurį kožnas norintis gali aplam rasti liežuvyje lenkiškame.“²³⁹ Tie, dėl kurių skundėsi Poška eiliuotame laiške Čackiui:

Nes liežuviu prigimtu visi kalbėt gėdis,
Svečiopai jau ževernoj [= plepa], kitaip pasirėdę,
O kiti didžiai juokias iš kalbos tėviškos
Ir nenori girdėti mūsų lietuviškos.

Buvo taip pat ir politiniai „neprieteliai“, kurie pavergė Lietuvą drauge su Lenkija. Po šimtmečio išspausdintasis filomatų archyvas (laiškai, poezija, kalbos, įstatai ir kitokie raštai) aiškiai rodo, kad Vilniaus studentijoje nepriklausomybės mintis buvo gyva. Filaretas Stanislovas Makovieckis įtikinėjo (1821): „...jaunimo subūrimas į vieną kuopą būtinais reikalingas, kad progai pasitaikius, pasiduodami broliškas rankas, jungdami delną su delnu, galėtume pajudinti mūsų tėvynę ir atstatyti mūsų senąjį būvį.“²⁴⁰ Emerikas Stanevičius, taip pat aktyvus filaretas, rašė (1822):

Matyt, tokia yra šiandien laiko dvasia, kad viskas siekia laisvės. Graikai, per tiek amžių nugramzdinti sunkioje nelaisvėje, atrodė netekę laisvės jausmo; atrodė, kad graikų jau visai nebėra, kai graikai atgijo [čia turėta galvoje graikų sukilimą 1821 m.]. Tačiau mūsų jungas yra per daug naujas, kad jo sunkumo nejaustume. Tokią didžią žinome protėvių garbę, tokį mielą turime jų laisvės paveikslą, kad jos būtinais turime ilgėtis. Taigi reikia berti būsimo atgimimo sėklą, stropiai ją prižiūrėti ir rūpestingai saugoti nuo rūsčių šiaurės vėjų. Reikia pradėti, nes kas nedrįsta pradėti, tas nieko ir nepadarys.²⁴¹

Kaip ir Emerikas Stanevičius, to paties jungo sunkumą jautė jo bendrapavardis Simanas ir savo

²³⁸ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 39–40.

²³⁹ [J.] A. Pabrėža, *Botanika*, p. 10.

²⁴⁰ A. Łucki, *Towarzystwo filomatów*, Kraków, 1924, p. 265.

²⁴¹ A. Witkowska, *Wybór pism filomatów: Konspiracje studenckie w Wilnie, 1817–1823*, Wrocław, 1959, p. 234–235.

pasakėčioje „Arklys ir meška“ jį alegoriškai (juk reikėjo privengti cenzūros) priminė meškos (t. y. Žemaitijos) pasiguodimu arkliui (Lietuvai): „Štai ir dabar vienokia mus laimė sutiko: / Man lenciūgas ant kaklo, tau pančiai paliko.“

Skelbdamas Vilniaus spaudoje lietuvių dainas, Emerikas Stanevičius jų tarpan įkišo („turbūt naudodamasis cenzoriaus žioplumu“, anot Mykolo Biržiškos²⁴²) politinį nežinomo autoriaus eilėraštį iš Napoleono žygio per Lietuvą Rusijon laikų²⁴³, raginantį dėtis su prancūzais ir su jų pagalba atgauti laisvę: „Berneliai, berneliai, kur jūsų valnastis? / Eikit pas prancūzą tenai aną rasti...“ (*Tygodnik Wileński*, 1820).

Siekiamoji laisvė jiems visiems vaidenosi kaip šviesi saulė. Artimas Mickevičiaus draugas filomatas Jonas Čečotas savo eilėraštyje (1823) su ilgesiu svajojo: „O tu, žeme nelaimingoji! Kur dabar tavo gynėjai? Kada gi tavo derlioji dirva išvys laisvės saulę.“²⁴⁴ Patekančios saulės laukimu baigiama ir žinomoji Mickevičiaus „Odė jaunystei“:

Ir dūžta jau danga ledinė,
Ir prietarai tamsieji sutrupės,
Sveika būk, laisvės tu aušrine!
Išganymo greit saulė patekės.
Vertė Eugenijus Matuzevičius

„Odė jaunystei“ – tai entuziastingas himnas jaunatvės veržlumui ir nesutraukomiems draugystės ryšiams, o drauge aitrus siauro savanaudiškumo pasmerkimas. Betgi priekabiajam cenzoriui per daug įtartina turėjo pasirodyti ana laukiamoji laisvės aušrinė. Tą kartą jis neužsižiopsojo kaip dėl Emeriko Stanevičiaus dainos apie valnastį pas prancūzą, ir 1820 m. Mickevičiaus parašytoji „Odė jaunystei“ nebuvo Vilniuje išspausdinta. Tik 1827 m. tolimame ir rusų valdžiai nepriklausiusiame Lvove ji buvo įsidėta vienan poezijos rinkinim. Kai politinė įtampa labai sustiprėjo, sukilimui bręstant, ji labai išpopuliarėjo. Anot Wiktoro Weintraubo (Viktoro Vaintraubo), „eilėraštis buvo suprantamas kaip savos rūšies *Aux arms, citoyens!* Kai karas [su rusais] iškilo, kaspiniai su jos citatomis padengė Varšuvos namų fasadus. Ji [„Odė jaunystei“] buvo vienas iš pačių populiariųjų Mickevičiaus eilėraščių“.²⁴⁵

Stanevičiaus *aukštos dainos* šviesi saulė, dėl kurios patekėjimo „išsisklaidė neprieteliai“, mums, įpratusiems prie tautinio atgimimo laikų poetų dažnų saulės ir ypač tekančios saulės įvaizdžių, savaime siejasi su tautinio prisikėlimo viltimis. Tą įspūdį sustiprina tvirtu įsitikinimu suskambęs baigiamasis posmas:

Veizdėk, sviete nusiminęs!
Kas ten šiaurėj atsitiko,
Lietuvos senos giminės
Pražuvime sveikos liko.

Itin įstringa tasai „pražuvime sveikos liko“, savo nesvyruojančiu pasitikėjimu primenęs vėlesnįjį Baranausko iššūkį: „Kad tu, gude, nesulauktum!“ Ta mintis – išlikti sveikam pražuvime – buvo tada persmelkusi visą lenkų kultūrinį ir visuomeninį gyvenimą, pasireikšdama nuolatinėmis pastangomis tiek ginklu atgauti valstybinę nepriklausomybę, tiek gimtosios kalbos puoselėjimu bei apskritai kultūrine veikla išlaikyti tautos gyvybę. „Žuvo tėvynė, bet nežus tauta po skaisčiu žiburiu tokių šviesių vyrų“, – rašė Wawrzyniec Surowieckis (Vavžynecas Suroveckis) (1809), vertindamas Varšuvos

²⁴² M. Biržiška, *Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos*, Vilnius, 1920 p. 61.

²⁴³ Iš lietuvių rašytojų Napoleono žygyje dalyvavo Silvestras Valiūnas, kuris su kitais studentais įstojo Napoleono 1812 VII 17 įsakymu suformuotam lietuvių gvardijos 3-jin lengvosios kavalerijos pulkan (R. Mikšytė, *Silvestras Valiūnas*, Vilnius, 1978, p. 45). Neturime jokių duomenų, kad aną eilėraštį galėtumėm priskirti Valiūnui. Pats Emerikas Stanevičius nebūtų galėjęs jo parašyti, nes Napoleono žygio metu tebuvo 12 metų amžiaus.

²⁴⁴ *Archiwum Filomatów, III: Poezyja filomatów*, wydał J. Czubek, Kraków, 1922, t. I, p. 98.

²⁴⁵ W. Weintraub, *The poetry of Mickiewicz*, S. Gravenbage, 1954, p. 28.

mokslo bičiulių draugijos vaidmenį.²⁴⁶ Panašių pasisakymų dėl tautos gyvybės išsaugojimo nuo pražūties galėtume daug pacituoti. Ta pati mintis buvo artima ir Vilniaus filomatams bei filaretams, besirūpinantiems puoselėti lenkų kalbą ir tautines tradicijas, kad, anot Anupro Petraškevičiaus (Pietraszkiwicz), išsklaidytas tautiškumo liekanas išsaugotume nuo galutinės pražūties (*ostatecznej zaguby*).²⁴⁷

Tą nepražuvimo šūkį girdime Józefo Wybickio (Juzefo Wybickio) kariškoje dainoje „Jeszcze Polska nie umarła [vėliau pataisyta: nie zginiela], / Kiedy my żyjemy“ (Dar Lenkija nenumirė [nepražuvo] / Kolei mes gyvenam), skirtoje generolo Jano Henryko Dąbrowskio (Dombrowskio) 1797 m. Italijoje suorganizuotam lenkų legionui, padėjusiam Napoleonui kovoti ten su austrais. Plačiai išpopuliarėjusi Dąbrowskio mazurkos (Mazurek Dąbrowskiego) vardu toji daina tapo 1918 m. nepriklausomybę atgavusios Lenkijos valstybiniu himnu ir ligi šiol tebėra.

Daina pasklido ir Lietuvoje. Jos atspindžiai ryškūs, pvz., tokioje Napoleono žygio metų dainoje: „Marš, Dambrauski, į Lenkus, / Palik Valakus menkus.“²⁴⁸ Taip pat yra žinomas jos lietuviškas sekimas: „Giesmė žemaičių Telšių pavieto vainos* metu 1831“ („Dabar lenkai neprapuolė, / Kol žemaičiai gyvi“).²⁴⁹

Tas nuolatinis nepražuvo (ar neprapuolė) kartojosi lyg Beethoveno (Betoveno) penktojoje („likimo“) simfonijoje įtaigūs likimo dunksenimai. Girdime jį įrašė, kurį Stanevičius padarė Mikalojaus Daukšos postilės (1599) egzemplioriuje: „Kurs mane rašė, jau seniai supuvo, / Ale jo vardas lig šiol nepražuvo.“²⁵⁰ Ataidi tas nepražuvimo motyvas ir „Šlovę žemaičių“ užsklendžiančioje eilutėje: „Pražuvime sveikos liko.“

Akin krinta, kad prie „Šlovės žemaičių“ yra padėta tiksli data: „M. 1823 d. 3 rugpjūčio“. Kiti Stanevičiaus eilėraščiai toje knygelėje nedatuoti, ir iš viso tokios tikslios datos ne taip jau dažnos poezijos rinkiniuose. Matyt, autorius bus norėjęs savo aukšta daina pažymėti kokį nors jam reikšmingą įvykį, susijusį su ana data. Gal kokį svarbų žemaičių studentų būrelio susirinkimą ar net kuopelės įsteigimą? Pirmasis apie tokios studentų kuopelės buvimo galimybę rašė Mykolas Biržiška, pacitavęs Žalčio (Mečislovo Davainio-Silvestraičio) nugirstą ir *Vienybėje lietuvininkų* (1892, nr. 37) paskelbtą gandą: „Girdėjau pasakojančius, kad Daukanto laike tarp Vilniaus universiteto studentų pirm 1831 m. buvo lietuviškoji draugystė. Rašė jie lietuviškai noveles, eiles, darė susirinkimus.“ Kadangi 1823–1824 m. Vilniuje pastebima pagyvėjusi lietuvių rašto veikla, Mykolas Biržiška manė, kad „Žalčio suteiktoji žinia apie ‚draugystę‘ nebesasirodys mums iš piršto išlaužta.“²⁵¹

Vaclovas Biržiška iš bibliografinių duomenų darė išvadą, „kad anas ratelis organizuotai veikė tik 1822–1823, o gal ir 1824 m.“²⁵² Vėliau jau nebeabejojo:

Vilniuje nedideliame tautiškai susipratusių lietuvių studentų būrelyje jis [t. y. Stanevičius] greitai virto jų intelektualiniu vadovu ir, sprendžiant iš jo ano laiko raštų, jų tarpe vaidino panašų vaidmenį, kokį filaretų-filomatų tarpe tuo laiku vaidino Tomas Žanas ir Adomas Mickevičius. Beveik tikra, kad čia buvo susidariusi atskira lietuvių studentų ir gal ne studentų kuopelė, ir bene šio būrelio įkurtuvėms Stanevičius 1823 m. rugpjūčio 3 d. parašė pirmąjį Vilniaus lietuvių studentų himną.²⁵³

Deja, tikrų duomenų stokodami, apie tokią studentų kuopelę galime tik daugiau mažiau patikimai spėlioti, gretindami įvairius ano laiko faktus ir svarstydami aplinkybes. Skaitome „Šlovėje žemaičių“: „Štai žemaičių surinkime / Šlovė jūsų prisikėlė.“ Suėję į „žemaičių surinkimą“, Stanevičius ir jo draugai galėjo pasikalbėti apie tėvų garbės ir prigimto liežuvio atgijimą; padiskutuoti, kaip čia reiktų

²⁴⁶ V. Maciūnas, *Lituanistinis sąjūdis...*, p. 35.

²⁴⁷ *Archiwum Filomatów*, II: *Materyały*, t. I, p. 199.

²⁴⁸ M. Biržiška, *Dainų atsiminimai...*, p. 61.

* Vaina (nuo lenk. *woina*) – karas. (Red.)

²⁴⁹ Ten pat, p. 67, 129.

²⁵⁰ J. Lebedys, *Simonas Stanevičius*, p. 166.

²⁵¹ M. Biržiška, *Lietuvių literatūra Vilniaus universiteto metu*, p. 57.

²⁵² V. Biržiška, *Lietuvių knygos augimo etapai*, Kaunas, 1930, p. 24.

²⁵³ V. Biržiška, *Aleksandrynas*, t. III, p. 55–56.

atitaisyti, ką amžiai yra pagadinę; pasidžiaugti Lietuvos senų giminių (t. y. tautos) išlikimu, nors sviets daugel metų rokavo, kad mūsų žemė jau pražuvusi; pasvajoti apie šviesios saulės patekėjimą Lietuvai.

Progų susieiti lietuviškais reikalais ateidavo ir iš šalies. Sakysime, prof. Loboika, kaip jau aukščiau cituota, 1822 XII 22 rašė Rumiancevui, kad kartą per savaitę pas save pasikviesias „jaunus mokytus lietuvius“ pokalbiams, norėdamas mokytis lietuviškai. Apie savo susitikimus su lietuviais studentais ir savo paskatinimus, kad jie domėtųsi lietuvių kalba bei raštija, Loboika ne kartą užsimindavo laiškuose Rumiancevui. Štai 1825 III 26 rašė, kad drauge su studentais ir klierikais peržiūrinęs kan. Nezabitauskio atsiųstą žodyną.

1823 metai buvo itin judrūs lietuviškoje rašto veikloje. Studentas Kajetonas Nezabitauskis parašė elementorių (išsp. 1824) ir važinėjo po Žemaitiją su Loboika, lankiusiu Žemaičių literatus, o grįžęs aprašė Poškos Baublio rinkinius Vilniaus spaudoje. Tais pat metais išspausdinta kan. Kiprijono (o gal ir studento Kajetono?) Nezabitauskio versta knygelė apie bites. Simanas Stanevičius išleido knygelės apie valgio darymą iš Islandijos kerpių ir Charles'io François Lhomond'o (Šarlio Fransua Liumono) šventosios istorijos vertimus. Jam priskiriamos ir dvi anonimiškai 1823 m. išleistos Mikalojaus Daukšos postilės ištraukų knygelės. 1823 m. dar išėjo Jono Chodzko apysakaitės *Jonas iš Svisločės* lietuviškas vertimas ir kun. Kazimiero Vizgirdos *Biblija dėl vaikų*. Daukantas 1823 m. turbūt teberašė savo *Darbus senųjų lietuvių ir žemaičių*, nors jų pratarė ir pažymėta 1822 m. data. Kun. Vincentas Valmikas išspausdino antrą savo *Kantičkų žemaitiškų* leidimą ir rūpinos Strazdo bei kun. Rapolo Aleknavičiaus poezijos išleidimu. Pastarasis 1823 VII 7 rašė Valmikui:

Siunčiu Tamstai pageidaujant keletą pamaldžių ritmų [*kilka rytmów pobożnych*] lietuvių kalba ir taip pat dar pasaulietinių tekstų spaudai. [...] Čia pateikti dievobaimingi ritmai iš tomelio antrašte *Darželis naujes* ir t. t., 36 lankų [*arkuszów 36*], apimančių įvairias pamaldas ir karūnkėles lietuvių kalba. Pasaulietinės – iš tomelio, antrašte *Saujele Melodyes Giesmiu patogiej swietyszku* ir t. t., iš kurio taip pat kelis tekstus pateikiau. Laisvesniu metu [...] galėsiu ištisai minėtus tomelius pateikti spaudai per Dauggalio Pono Geradario asmenį.²⁵⁴

Beje, su Slavikų klebonu Aleknavičium Valmikas galėjo susipažinti, kai 1818 m. vikaravo netolimuose Sintautuose. 1823 m. Valmikas rūpinosi išleisti ir kun. Butkevičiaus gramatiką, kurią autorius 1823 VII 2 pakartotinai perrašė ir Valmikui atsiuntė, kad būtų kuo greičiau išspausdinta (*do rychlejszego wydrukowania*).²⁵⁵

1823 m. lietuvių kalba ir raštija karštai susidomėjo jaunutis Jurgis Plateris, kuris šitaip pasisakė savo studijėlėje apie Londone išleistą Bibliją:

Metuose 1826/27 man beesant jau mokytiniu antrųjų metų Akademijos Vilniaus, nusidavė pirmąjį sykį skaityti raštą: *Geschichte der litthauischen Bibel*, iš tos knygos, kuri yra knygų surinkime Akademijos Vilniaus, nuo paties rašytojo [t. y. Rėzos] dovanomis atsiūsta. Negaliu tylėjime užlaikyti, kiek iš to rašto džiaugsmo datyriau, kaipo mylėtojas lietuviškų bylų [= reikalų, dalykų] ir mokslų; o vienkartu kiek žinios ir apsipazinimo su tėviškės bylomis įgijau, kurios jau tuo kartu nuo keturių metų [Plateris 1823 m. kaip tik ir atsikėlė Vilniun] man labai brangios ir trokštamos buvo.²⁵⁶

Vaizduojamės anuos 1823 metus: sėdi anksti intelektualiai subrendęs trylikametis grafiukas „žemaičių surinkime“, įdėmiai klausosi savo buvusio korepetitoriaus jausmingai deklamuojamos „Šlovės žemaičių“ ir dedasi širdin žodžius „Šlovė visus sujudino / Gera tėviškei daryti“, kuriais vėliau, kiek parafrazuotais, užbaigė ar, kaip jis pats būtų pasakęs, užrakino²⁵⁷ savo rašinį apie Chilinskio Bibliją: „Lietuviškoms byloms tęsti [= teesie] ant gero!“

Kalbant apie eventualią studentų žemaičių draugijėlę reikia priminti, kad organizacinis gyvenimas

²⁵⁴ A. Kaupuž ir I. Lukšaitė, „A. Butkevičiaus gramatikos byla“, p. 144.

²⁵⁵ Ten pat, p. 131.

²⁵⁶ J. Jurgutis ir V. Žukas, „J. Plioterio darbas...“, p. 196.

²⁵⁷ Baigdamas to savo darbo vieną skyrių, Plateris rašė: „Ir tuomi mano aprašymą tos Biblijos užrakinu“ (lenkiškai būtų: *zamykam*).

to meto Lietuvoje, o ypač Vilniuje, buvo labai aktyvus. Steigėsi įvairios visuomeninės, labdaros, mokslo draugijos, plačiai veikė masonų ložės, ir ne tik Vilniuje (pvz., Palemono ložė Raseiniuose 1820 m. turėjo 78 narius), o Vilniaus studentijoje ypač įtakingi buvo filomatai ir filaretai. Adomo Mickevičiaus ir jo kelių draugų 1817 m. įsteigtoji slapta filomatų (t. y. mokslo mylėtojų) draugija iš pradžių buvo bemaž tik tam tikra saviuoklos ir savitarpio lavinimosi kuopelė, vėliau į savo tikslus įtraukusi plačius visuomeninius ir net politinius tikslus. Norėdami savo įtaką plačiai paskleisti studentijoje, filomatai organizavo kitas jų pačių kontroliuojamas gausingesnes studentų draugijas, iš kurių itin pagarsėjo filaretai (t. y. doros mylėtojai), sutraukę daugiau kaip pusantro šimto narių, taigi, žymią Vilniaus studentijos dalį. Įtaringoji rusų valdžia, susekusi slaptą studentų veiklą, 1823 m. iškėlė bylą, Mickevičiaus jamžintą *Vėlinių* trečiąja dalimi. 20 nuteistų studentų (tarp jų ir Mickevičius) buvo ištremti iš Lietuvos Rusijon, trys dar ir kalėjimu nubausti, o universitetas smarkiai suvaržytas, paskyrus mokslo apygardos globėju pagrindinį bylos judintoją Novosilceva.

Iš lietuvių literatų filaretuose be Emeriko Stanevičiaus kitų nežinome, betgi filomatų ir filaretų įtaką drauge su visa Vilniaus studentija neabejotinai turėjo pajusti ir žemaičių būrelis. Filomatų draugijos tikslas, kaip jį nusakė 1819 m. įstatai, buvo skiepyti lenkų jaunime (taigi Lietuvos jaunimas jiems buvo lenkų jaunimas!) moralės jausmus, palaikyti tėvynės meilę, žadinti polinkius į mokslą, padėti savitarpine pagalba lavintis moksle, stiprinti pagal išgales tautos apšvietą ir tuo būdu darbuotis krašto gerovei ir naudai.²⁵⁸

Taigi filomatai ragino šviestis ir kitus šviesti. Štai jie, kaip Pranas Malevskis rašė Mickevičiui (1821 VI 23), nupirko Chodzkos lenkiškos didaktinės apysakaitės apie Joną iš Svisločės (1821) 100 egzempliorių, kad paskleistų valstiečiuose.²⁵⁹ Vėlgi išsirašė iš Vokietijos įvairių vadovėlių ir buvo užsimoję juos versti lenkiškai, norėdami užpildyti Lietuvos mokyklose jaučiamą gerų vadovėlių spragą.

Panašiai mokykliniais vadovėliais, tik jau lietuviškais, buvo susirūpinęs studentų žemaičių būrelis. Simanas Stanevičius 1823 m. išleido *Historiją šventą*. Tai buvo jo išverstas Paryžiaus universiteto profesoriaus Charles'io François Lhomond'o vadovėlis *Epitome historiae sacrae*, kuris Prancūzijoje buvo vartojamas pradiniam lotynų kalbos mokslui²⁶⁰, o pats Stanevičius juo naudojosi, būdamas Kražių gimnazijos antroje klasėje. Vadovėlinį Stanevičiaus knygelės pobūdį paryškina ir prie jos pridėtasis 319 lietuviškų žodžių rinkinėlis, išverstas lenkiškai. Žinojo Stanevičius, kad toli gražu ne visi pakankamai bemoka lietuviškai. Todėl jis 1827 m. parengė ir 1829 m. išleido kiek pataisytą lotyniškos 1737 m. lietuvių kalbos gramatikos leidimą. Lietuvių kalbos reikalai pradinėse mokyklose labai rūpėjo Kajetonui Nezabitauskiui, 1824 m. išleidusiam elementorių. Nors lietuviški elementoriai jau iš seno buvo leidžiami Vilniuje, bet Nezabitauskis nebuvo patenkintas jų prasta kalba. Universitetui pripažinus Chodzkos apysakaitę tinkama pradinėms mokykloms skaitinių knyga²⁶¹, 1823 m. buvo išleistas jos lietuviškas vertimas *Jonas iš Svisločės, krominikas vendravojas* [= keliaująs]. Nors vertėju nurodomas (taip ir jis pats pasirašo knygelės dedikacijoje kunigaikščiui Adomui Kazimierui Čartoriskui) Šeduvos klebonas kun. Juozas Rupeika, bet greičiausiai jis tedavė lėšų išleisti knygai, kurią bus išvertęs kuris nors studentas (Vaclovas Biržiška manė, kad gal Simanas Stanevičius²⁶²), nes pats Rupeika stokojęs ir gabumo, ir išsilavinimo.²⁶³ Lietuviškų skaitinių knygele Simanas Daukantas

²⁵⁸ *Archiwum filomatów*, II: *Materjaly*, t. II, p. 1–2.

²⁵⁹ *Archiwum Filomatów*, III: *Korespondencja*, t. III, p. 357.

²⁶⁰ Varšuvos laikraščio *Dziennik Warszawski* bendradarbis J. Z. Apie tą vadovėlį taip rašė: „Na dopełnienie pochwały pomienionego dziełka przytoczyć mi należy, że w kraju tak oświeconym jak jest Francja, znalazło ono zaraz bardzo dobrze przyjęcie i zacie, o byę do nauki początkowej języka łacińskiego używane. U nas nawet zalety jego zwróciły na siebie uwagę znawców: jakoż w r 1811 wyszło ze słownikiem w drukarni Zawadzkiego, a Komisja Oświecenia nie wahała się pomieścić go w liczbie dzieł wyborowych, które bibliotekę szkoły wojewódzkiej składać powinny“ (*Dziennik Warszawski*, 1829, t. XVII, p. 271–272)

²⁶¹ M. Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai*, p. 347.

²⁶² V. Biržiška, *Aleksandrynas*, t. II, p. 354.

²⁶³ Taip apibūdino Rupeiką kun. Tomas Dobševičius savo atsiminimuose (T. Dobszewicz, *Wspomnienia z czasów, które przeżyłem*, Kraków, 1883, p. 138). Dar neigiamiau apie Rupeiką atsiliepė Valančius savo pastabose, Juozo Tumo išverstose iš lenkų kalbos: „...nė vieno lotyniško žodžio nesuprato ir visiškai nemokėjo skaityti. Dėl to giedodamas mišias gi tik mikčiojo ir taip balsą laužė,

laikė savo 1824 m. išverstas *Pasakas Fedro* (išsp. tik 1846), kurių pratarmėje rašė:

...žemaičiai senovės pasakas geba pasakoti ir jomis mokyti savo jaunuomenę [...]. Aš, norėdamas, idant jie ne vien ką pasakoti, bet ir skaityti turėtų, išguldžiau lietuviškai rymionų pasakas [...], kurias brangu žinoti ne vien paaugusiems, bet ir mažiesiems, tarp kurių rasi rasis ir tokių bernelių, kurie, gindami aveles ganyti, kiš į antį tą mano mažą knygėlę ir tenai, ant akmenėlio sėdę, skaitys.²⁶⁴

Beje, Fedro pasakėčios buvo lotyniškų skaitinių knyga mokyklose, taigi ir Daukantas dar mokyklos suole su jomis buvo susipažinęs.

Be vadovėlinio pobūdžio veikaliukų, buvo užsimota leisti ir populiarias knygeles ūkininkams. 1823 m. išėjo knygelė apie bites, kurios pratarmėje vertėjas taip kreipėsi į skaitytojus:

...brangūs mano ūkininkai [t. y. ūkininke], šventoj dienoj po mišių parėjęs iš bažnyčios ing baudžiamą neini, bet arba miegi, arba po kaimą vaišinius, arba strielbelę paėmęs po girias baldais; atidėk tada tą valandą ant skaitymo tos knygelės, o neužrūstinsi Dievo ir jo prisakymų neperžengsi, ir daugel dėl savęs apie bites mokslo ir žinių uždarbingų apturėsi.²⁶⁵

Kajetonas Nezabitauskis savo elementoriuje užsiminė: „Ant galo dar aš jums, broliai žemaičiai [rašo: *Žemaitėi*] prižadu su padėjimu Viešpaties Dievo parašyti apie daržus vaisinius (arba sodnus).“ Deja, nebeparašė, išsikėlęs Varšuvon, kai baigė universitetą. Tik Daukantas, ir tolimame Petrapilyje ilgus metus gyvendamas, nepadėjo šalin lietuviškos plunksnos ir uoliai rengė bei leido žemės ūkio populiarizacijos ir kitokias knygeles.

Dairydamies ir kitokių paralelių studentų žemaičių ir filomatų-filaretų veikloje, dar stabtelėkime prie „Šlovės žemaičių“. Kyla mintis, o gal ji buvo tokia pat „žemaičių surinkimų“ daina, kaip kad filaretų pamėgtoji Mickevičiaus „Odė jaunystei“? Filaretas Karolis Kačkovskis savo atsiminimuose (1878) pasakojo, kad „Ode jaunystei“ paprastai baigdavęsi filaretų susirinkimai: „Susiėmę už rankų ir sudarę vieną ratą, rečituodavome ją choru, ir kiekviena strofa elektrindavo mus iki gilumos, stiprindama tikėjimą bendro darbo galybe, žmonijos pažangos jėga, geresnio likimo būtinybe ateityje.“²⁶⁶

Tam tikra sugestija tokiai praktikai buvo pačioje „Odėje jaunystei“: „Petys petin! Mes žemės rutulį apjuosim / Gyvąją rankų grandine.“ Tose dviejose eilutėse pasigirsta masoniškieji atgarsiai, kaip ir iš viso masoniškųjų įvaizdžių apstu Mickevičiaus odėje.²⁶⁷ Grandinė buvo masonams broliškos santarvės simbolis, ir iškilmingose sueigose masonai ne kartą, imdamiesi už rankų ir sudarydami gyvą grandinę, dainuodavo vad. grandinines giesmes (*śpiewy tańcuchowe*).

Kad „Šlovė žemaičių“ būtų buvusi tokia „žemaičių surinkimų“ grandininė giesmė, jokių žinių ir net užuominų neturime. Reikia betgi nurodyti, kad Stanevičiaus odė, paskirstyta trumpais ir taisyklingais ketureiliais, galėjo būti lengvai dainuojama. Su muzika siejama ir „Odė jaunystei“.²⁶⁸ Dainos skambėdavo filomatų sueigose. Iš jų labai mėgstama buvo Mickevičiaus iš Kauno 1819 m. Prano Malevskio vardinių proga atsiųstoji „Hej, radością oczu błysną“ (Ei, džiaugsmu sužybsi akys). Malevskis rašė Mickevičiui (1819 XII 12): „Tavo dainelė jau su muzika skamba visų lūpose.“²⁶⁹ Dėl eilučių skiemeninės sandaros panašumo (– – – – – / –) tos dainos melodija lengvai galėjo būti pritaikyta „Šlovei žemaičių“ Žinoma, galėjo būti paimta ir kitos kurios populiarios filaretų dainos melodija, jei iš viso „Šlovė žemaičių“ buvo dainuojama.

Tikras dalykas yra tai, kad tiek „Odė jaunystei“, tiek ir „Šlovė žemaičių“ savo nuotaika yra jaunimo, ar, tiksliau, – jaunosios ano meto kartos kūriniai. Nors abu eilėraščiai savo retoriškai iškilminga forma

į jog žodžio nebuvo galima suprasti“ (M. Valančius, *Pastabos pačiam sau*, Kaunas, 1929, p. 46).

²⁶⁴ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 663.

²⁶⁵ A. Janulaitis, Kiprijonas Juozas Zabitis-Nezabitauskas, *Žemaičių rašytojas ir politikos veikėjas*, Kaunas, 1931, p. 68.

²⁶⁶ J. Lebedys, *Simonas Stanevičius*, p. 219.

²⁶⁷ I. Chrzanowski, *Chleb macierzysty „Ody do młodości“*, Kraków, ³1924.

²⁶⁸ S. Zetowski, „Odę do młodości Mickiewicz wyśpiewał“, *Ruch literacki*, 1934, nr. 5.

²⁶⁹ *Archiwum Filomatów*, III: *Korespondencja*, t. I, p. 359.

gerai atitiko įprastinius pseudoklasinės odės reikalavimus²⁷⁰, tačiau jaunatviškame jų polėkyje jaučiame padvelkus naują romantinę dvasią. Argi būtų galėjęs blaivaus protavimo visagalybei pamaldžiai besilenkiąs racionalistas pseudoklasikas drauge su „Odės jaunystei“ autorium entuziastingai šaukti:

Žvelk ten, kur nepasieks akis,
Laužk tai, ko nepajėgs ir protas!
Jaunyste, aras tu sparnuotas,
Ir nieks tavęs nesulaikys!
Vertė Eugenijus Matuzevičius

Toks pat jaunatviškas entuziazmas, tiesiog iracionalus tikėjimas tautos ateitimi trykšta iš „Šlovės žemaičių“. Juk realias aplinkybes šaltai apsvarstančio proto argumentai, paremti ir mokslo žmonių pesimistiškais pasisakymais apie lietuvių kalbos likimą, rodos, nesugriaunamai lėmė lietuvių kalbai ir pačiai tautai mirtį. Sugretinkim „Šlovę žemaičių“ su Poškos ode (1810), skirta Bohušui ir Leleveliui pagerbti. Abejūr panašios patriotinės mintys, panašus žavėjimasis praeities garbe ir gimtosios kalbos meilės kėlimas. Betgi ryškiai skiriasi nuotaika, visai kitoks patosas. Kaip ir visoje savo kūryboje, taip ir šioje odoje Poška, tipingas mūsų pseudoklasikas, lieka daugiau refleksijos, atsargaus svarstymo žmogus, o ne koks entuziastingas atgimstančios lietuvybės šaukllys. Senasis Poška tyliai džiaugiasi, kad iš žymių asmenų tarpo nors ir retkarčiais atsiranda lietuvybės draugų („...reta gera diena [...], kurioj girdžiu, jog yra dar [...] meilinkai tėvystės [...]. Dabarčion linksmas esmi, [...] nes [...] apturėjau knygas suvisu tokias, kokių aš norėjau“ [t. y. Bohušo ir Lelevelio]), o jaunuolis Stanevičius džiūgaute džiūgauja dėl marinamosios lietuvių tautos gajumo. Poška kukliai prašo („mokykit lietuvių pasauly“, „tarkit, dėl ko gi kalbų svetimųjų ieško“, „sakykit, teužlaiko meilę ir vienybę“), o Stanevičius su nesvyruojančiu įsitikinimu skelbia, kad lietuvių tauta pražuvime sveika liko. Poška santūriai viliasi („Tuos mano visus žodžius kiekviens tegu laiko“), o Stanevičius jspūdingai pranašauja Lietuvai šviesią saulę patekant. Ir taip himno iškilmingumu suskamba „Šlovė žemaičių“ kaip galinga tautos gyvatos giesmė.

Spausdindamas 1898 m. *Varpe* būsimąjį Lietuvos himną, Kudirka jį pavadino „tautiška giesme“. Ir „Šlovę žemaičių“ galime pavadinti Vilniaus studentų žemaičių tautiška giesme. Ir ne tik žemaičių! Kai „tarp žemaičių vis atgijo garbė tėvų ir liežuvis, [...] prasidžiugo ir lietuvis“.

„Šlovė žemaičių“ išreiškė ne tik paties Stanevičiaus asmenišką, bet ir visos grupės patriotines nuotaikas ir mintis, todėl ji užima ryškia vietą mūsų tautinės sąmonės istorijoje. Mintimi nukylam į XVI a. pabaigą, kada Mikalojus Daukša postilės prakalboje karštai įrodinėjo gimtosios kalbos reikšmę tautai: „Ne žemės derlumu, ne drabužių skirtingumu, ne šalies gražumu, ne miestų ir pilių tvirtumu gyvuoja tautos, bet daugiausia išlaikydamos ir vartodamos savo kalbą.“ Daukša nepeikė kitų kalbų vartojimo, ypač lenkų kalbos, kuri po susijungimo su lenkų valstybe tapusi, anot Daukšos, „lyg ir gimtąja. Aš tiktai smerkiu mūsų gimtosios lietuvių kalbos apleidimą, kone išsižadėjimą ir bodėjimąsi ja.“ Deja, gilus Daukšos skundas reikšmingo atgarsio nesulaukė, ir lietuvių kalba sparčiai nyko aukštuosiuose Lietuvos sluoksniuose, likdama bemaž tik liaudies kalba (pasak Daukanto, ją „ne raštai užlaikė, bet motinos, ant kurių kaulų seniai jau spindi saulė su žvaigždėmis“²⁷¹).

Neišnyko lietuvių kalba, nemirė tauta, ir štai XIX a. pradžioje Stanevičius su draugais džiūgavo, kad „Lietuvos senos giminės pražuvime sveikos liko“. Tautinis lietuvių atgijimas nenutrūko, ir po šešiasdešimt metų Basanavičius *Aušros* pratarmėje ryžtingai pareiškė: „Juk ir mes esame tokie pat žmonės, kaip ir mūsų kaimynai, ir norime visomis teisybėmis [= teisėmis], prigulinčiomis visai žmogystei [= žmonijai], lygiai su mūsų kaimynais naudotis.“ Viena iš pagrindinių kiekvienos tautos „teisybių“ yra teisė turėti savo nepriklausomą valstybę. Praėjo 35 metai nuo Basanavičiaus ano pareiškimo, ir mes susilaukėme Vasario 16-osios akto.

²⁷⁰ S. Dobrzycki, „Klasycyzm w „Odzie do młodości“, *Pamiętnik Literacki*, Warszawa, 1903.

²⁷¹ S. Daukantas, *Raštai*, t. I, p. 65.

Pavadinkime tuos nevienodo ilgio laikotarpius keturiais lietuvių tautinės sąmonės raidos laiptais ir pažymėkime juos keturiomis įsimintinomis datomis: 1599, 1823, 1883 ir 1918. Pirmasis ir ilgiausias laiptas – tai tautinės sąmonės merdėjimo laikai, o su antruoju prasidėjo jau nebeutrūkęs lietuvių tautinis atgijimas, palydėtas garsiai nuskambėjusios Vilniaus studentų žemaičių aukštos dainos.

[1979]

Vincas Masiūnas, *Rinktiniai raštai*: senoji Lietuvos literatūra, XIV knyga, sudarė Jonas Šlekys, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 260–323.